

KUR'ÂN'DA RÜYÂ ve HULM YAKINANLAMLILARININ FARKLARI

Şaban KARASAKAL *

Özet

Kur'ân'da, bazı peygamberlerin ve onların dışındaki insanların gördükleri rüyâlardan söz edilmektedir. Bu âyetlerdeki rüyâlar, farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Bu çalışmada, Kur'ân'da rüyâ ile ilgili kullanılan lafızlar ve bu lafızların anlam farkları ve bunların hangi bağlamda kullanıldıkları incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rüyâ, Uyku, Hulm, Ta'bir, Kur'ân, Furûk, Müttekârib.

Near Synonym Differences Of Rüyâ And Hulm In The Quran

Abstract

In the Quran, it's mentioned the dreams of the some prophets and other people. The dreams in these verses are expressed with different concepts. In this study, the expressions that used in Quran to refer the dreams, and mean differences of these concepts and context of the terms will be studied.

Key Words: Dream, Sleep, Forbearance, Dream interpretation, Quran, Nuances, Near Synonym.

Giriş

Dil, bir topluma mensup fertlerin, ortak anlaşma aracı, müşterek söz işaretlerini kullanmalarından meydana gelen sesli işaret sistemidir.¹ Dil olmadan, toplumdaki insanların anlaşması mümkün

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, skarasakal@yyu.edu.tr.

1 Heyet, **Türkçe Sözlük**, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. 202; Doğan, D.Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, Vadi Yay., Ankara 2001, s. 318; İzutsu, Toshihiko, **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, trc. Süleyman Ateş, Ankara 1975, s.174.

değildir. Bu gerçek Kur'ân'da son derece iyi vurgulanmış, her milletin kendine özgü dili olduğu gerçeği kabul edilerek, insanların dillerinin ve renklerinin farklılığına dikkat çekilmiş,² ortak bir dil olmadan anlaşılacağı³ gerekçesiyle, her peygamberin kendi milletinin diliyle gönderildiği⁴ vurgulanmıştır. Peygamberlik görevi de bu düşünce üzerine bina edilerek dile, peygamberlik görevi ile olan ilgisi bakımından büyük önem verilmiştir. Bu sebeple, Kur'ân insanlara mesajını sunarken, dili etraflı bir biçimde kullanmış⁵ ve mesajlarının daha iyi anlaşılabilmesi için Arapça olarak indirilmiştir.⁶

İnsan ait bilgiler nasıl kavramlarla ifade ediliyorsa, Kur'ân'a ait bilgiler de kavramlarla ifade edilmektedir. Bu kavramlar hakkında ne kadar çok bilgi sahibi olunursa, Kur'ân hakkında da o kadar bilgilenilmiş, davranışlar ve kültür ona göre şekillendirilmiş olur.⁷ Kur'ân'ın dili anlamlı bir şekilde kullanması ile ilgili olarak müfessir Elmalılı, "Kur'ân'ı anlamak için lafızlarının ve terkiplerinin bütün inceliklerini gözetmek gerekir" demektedir. Fatıha sûresinin tefsirinde de, "yol anlamı için 'tarik' denmeyip de 'sırat' denmesi, 'müstevi' (doğru) denmeyip 'müstakim' (doğru) denmesi, üzerine ciddi ciddi düşünülecek bir hikmet ve anlamları ihtiva etmektedir. Kur'ân, bir Kitâb-ı Hakîm'dir. Bunun için; kelimelerin mefhumlarını iyice tespit etmek, yerlerinde lafzen veya mânen ilgili olabileceği kelimeleri ve manaları ile mukayese etmek, tertip biçimlerini, siyak ve sibaklarını mülâhaza etmek, bunlardan murat edilen asıl anlam ile tezyinatını temyiz etmek lazım"⁸ demektedir.

Bunun için, herhangi bir metni anlama ve yorumlamada anahtar kelimeler çok önemlidir. Çünkü bu kelimeler, çok çeşitli anlam alanlarına sahiptirler. Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması da onda kullanılan lafızların anlam çerçevelerinin belirlenmesi ve bilinmesiyle mümkündür. Bu konuda yapılması gereken, sözcüklerin

2 Rûm, 30/22.

3 Kehf, 18/92.

4 İbrâhim, 14/4.

5 Kara, Necati, "Sunuş Konuşması", **Kur'ân ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu**, Van 2001, s. XIV.

6 Zuhuf, 43/3.

7 Kürca, Celal, **İlimler ve Yorumlar Açısından Kurân'a Yönelişler**, Tuğra Neşriyat, İstanbul tsz., s. 2-3.

8 Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dîni Kuran Dili**, Eser Neşriyat, ysz. tsz.1/122.

bütün anlamlarını dikkate almaktır. Çünkü çok yönlülük, bir anlamda kavramların tabiatında vardır.⁹

Rüyâ, tarih boyunca insanoğlunun dikkatini çeken önemli konulardan birisi olup, onunla farklı şekillerde ilgilenenler olmuştur.¹⁰ Dinle rüyâ arasında önemli bir benzerliğin olduğunu söyleyenler de vardır: “Duygu, açık gözlerle gördüğümüz bir rüyâdır, din uyanan bilincin rüyâsıdır, rüyâ dinlerin esrarının anahtarıdır”¹¹ Bütün kutsal kitaplarda rüyâya farklı şekillerde temas edilmiştir. Kitab-ı Mukaddes'in (Eski ve Yeni Ahit) Tekvin bölümünde Hz Yûsuf'un rüyâlarından bahsedilir.¹² Kur'ân da, farklı kelimeler kullanarak değişik âyetlerde rüyâya işaret etmiş ve Hz. İbrahim¹³, Hz. Yûsuf'un gördüğü¹⁴ rüyâlardan bahsetmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in gördüğü bir rüyânın doğru çıktığını bildirmektedir.¹⁵ Bundan başka Kur'ân, peygamberlerin dışındaki bazı kişilerin rüyâlarından da¹⁶ değişik kavramlarla bahsetmiştir.

Bu çalışmada, Kur'ân ve hadislerde geçtiği şekliyle 'rüyâ' ve 'hulm' kelimelerinin kullanımları incelenmektedir. Bu çerçevede müteradif kelime kalıpları, kullanım farkları, gerçekten birbirlerinin yerine kullanılacak şekilde müteradif (anlamdaş) olup olmadıkları, kazandıkları anlam derinliği, Kur'ân-ı Kerîm, hadisler, tefsîr kaynakları ve ilgili eserlerden faydalanılarak tespit edilmeye çalışılacaktır.

I- Furûk-Terâdüf, Çeşitleri ve Teknikleri

Bir fikir ve düşüncenin, bir sistem ve konunun anlatılıp, anlaşılmasında kelime ve kavramların önemi çok büyüktür. Kelime ve kavramlar değişikçe cümleler, dolayısıyla anlatılmak istenen şeyler de değişir. Onlara yüklenen manalar iyi anlaşılırsa ilgili oldukları

9 Kur'ân'ın anlaşılmasında anahtar kavramların yeri ve önemi hakkında bkz. Yılmaz, Hasan, “Kur'ân'ı Anlamada Odak Kavramların Bilinmesinin Önemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”, AÜİFD., sayı 22, Erzurum 2004, s. 231-242; Demir, Şehmus-Yılmaz, Hasan, “Kur'anî Konu, Kavram ve Sûre Tefsirine Metodik Bir Yaklaşım”, EKEV Akademi Dergisi, sayı 14, Erzurum 2003, s. 113-124.

10 Türek, İbrahim, **Rüyalar**, İstanbul 1965, s. 12-32; Çoruh, Hakkı Şinasi, **Rüya Dünyamız**, İstanbul 1968, s. 58-131.

11 Acton, H. B. The Illusion of the Epoch: Marxism-Leninism as a Philosophical Creed, (London, Cohen and West, 1955) s. 118'den naklen , Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yay., İstanbul 1997, s. 43.

12 **Kitabı Mukaddes**, Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1987, Eski Ahit, Tekvin, Bab, 37/5-10.

13 Sâffât, 37/105.

14 Yûsuf, 12/4-5, 43, 100.

15 Fetih, 48/27.

16 Yûsuf, 12/36, 41-49.

fikir ve sistem de iyi anlaşılır. Aksi durum o fikrin ve sistemin yanlış ve hatalı anlaşılmasına sebep olur.¹⁷ Bu perspektiften baktığımız zaman Kur'ân'da bulunan kelime ve kavramları, içinde bulunduğu düşünce sistemine göre anlamamız ve değerlendirmemiz gerekmektedir.¹⁸

Kur'ân, furuk-terâdüf alanı için çok ciddi malzeme sunmaktadır. Kelimelerini, i'cazın gereğine uyarak, farkları gözeterek kontekse yerleştirmiştir. Bu anlamda Kur'ân, Arapça bir metindir¹⁹ ve Arap dilinin tüm potansiyelini kullanmaktadır.²⁰ Arap dili, bir konuyu farklı boyutları ve değişik kavramlarla tanımlama açısından çok zengin bir özelliğe sahiptir.²¹ Bir kelimenin bir âyette ifade ettiği manâ ile farklı âyetlerde ifade ettiği anlamlar her zaman aynı olmamıştır. "Kişi Kur'ân'daki birçok vecihleri görmedikçe hakiki bir fakih olamaz"²² sözü, bu gerçeğe işaret ederek, Kur'ân'la derinlemesine meşgul olan bir insanın kelimelerin ifade ettikleri anlamları, müterâdifleri-mütekâribleri ve aralarındaki farkları bilmesi gerektiğine dikkatimizi çekmektedir.

166 | db

Kur'ân'ın doğru anlaşılması, Arapçanın korunmasına ve gerçek manada bilinmesine²³ bağlıdır. Arap dili üzerinde yapılan bütün çalışmalar ve bu alanda verilen eserler hep bu amaca hizmet etmektedir.²⁴ Kur'ân'da kullanılan Arapça lafızların hakikatini, bizzat lügatçilerin kullanışlarından tahkik ederek öğrenmek gerekmektedir. Birçok kelime Kur'ân'ın indirilmeye başladığı dönemde, herhangi bir anlam için kullanılırken, bir müddet sonra daha başka bir an-

17 Karagöz, İsmail, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kavramların Önemi ve İnsanı Anlatan Kur'ân'ın Temel Kavramları", DİD. c. 31 sy. 3, Ankara 1995, s. 40-41.

18 Soysaldı, H. Mehmet, **İnançla İlgili Temel Kavramlar**, Çağlayan Yay., İzmir 1997, s. 198-202; Ünver, Mustafa, "Kur'ânî Siyakın Metinsel Boyutları Üzerine Yeni Bir Öneri", OMÜİFD., sy., 8, Samsun 1996, s. 239-240.

19 Zuhurf, 43/3.

20 Watt, W. Montgomery, **Kur'ân'a Giriş**, çev., Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000, s. 101; Ebû Zeyd, Nasr Hamid, **İlahî Hitabın Tabiatı** (Metin Anlayışımız ve Kur'ân İlimleri Üzerine)-Mefhûmu'n-Nâs- çev., M.Emin Maşalı, Kitabiyat, Ankara 2001, s. 47; Cebeci, Lütfullah, "Tefsirde Yeni Yöntem Arayışları ve Klasik Tefsir Metodu" Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü, Ankara 2009, s. 59, 62.

21 Örnekler için bkz. Kara, Ömer, **Kur'an Lügatçiliği ve Tefsir'de Yakınanlamlılık ve Nüans (Râğıb el-İsfehâni Örneği)**, Ahenk Yayınları, Van, 2007, 195 vd.

22 Zerkeşi, Bedruddîn Muhammed, **el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân**, tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl, Beyrut, 1391, I/103.

23 Reşid Rıza, Muhammed, **el-Menâr**, Kahire 1947/1366, I/29; Şâtibî, İbrâhim b. Mûsâ, **el-Muvâfâkât li Usûli's-Şerî'a**, tah.: Abdullah Draz, Beyrut, ts., III/258.

24 Reşid Rıza, **Menâr**, I/28.

lamda meşhur olabilmiş, Kur'ân o kelimeye önceki kullanımını da muhafaza ederek farklı anlamlar yükleyebilmiştir.²⁵ Anlam değişmesi, "bir kelimenin anlattığı kavramdan az ya da çok uzaklaşması, onunla uzak-yakın ilgisi bulunan, ya da hiç ilgisi bulunmayan yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmesi"²⁶ demektir. Bu anlamda Rağib İsfehânî de, "Bir ma'nâ, farklı maksatlar için, farklı ibârelerle yakın anlamda buluşuyorsa, bu ma'nâyı açıklayan farklı ibârelerin farklı vechelerini açıklamak gerekir"²⁷ demektedir.

İşte bütün bu amaçlarla dilciler, dili bozulmaktan korumak ve kelimelerin anlam özelliklerini açıklamak için sözlük ilminde bir takım çalışmalar yapmışlar ve bunun neticesinde Arap semantik tarihinde 'el-furûku'l-lugaviyye' ortaya çıkmıştır. Konunun bu noktasında kelime ve kavramlar arasındaki farkları ifade eden furûk, terâdüf, mütekârib kavramlarının anlam alanına kısaca bakacağız.

Furûk kelimesi sözlükte "ayırarak, iki şeyi birbirinden ayıran özellik" anlamına gelen tekil şekliyle 'fark'ın çoğuludur. Bu anlamıyla 'fark' kelimesi, farklılık, nüans, ayırtı, değişiklik gibi anlamlara gelir.²⁸ Furûk konusu temelde Arap dili ile alakalı olmasına rağmen, Tefsîr, Fıkıh, kelâm gibi disiplinleri de önemli ölçüde etkilemiştir, hatta *furûk* ismiyle *el-Furûku'l-Luğaviyye* şeklinde belli bir literatür bile oluşmuştur. Konu Arap dünyasında belli açılardan incelenmiş, fakat maalesef Türkiye ölçeğinde 1996'lı yıllara kadar, Arap Dili çerçevesinde "*Furûk*"²⁹ adlı ansiklopedi maddesi haricinde çalışma yapılmamıştır. Ancak 2007 yılında, bu alanda *Kur'ân Lügatçiliği ve Tefsîr'de Yakın Anlamlılık ve Nüans –Rağib el-İsfehânî Örneği*- isimli³⁰ kapsamlı bir eser vücuda getirilmiştir.

Furûk konusu, Arap dilinde ve özellikle de Tefsîr alanında çok önemlidir. Arap dilinde olduğu gibi Kur'ân'da da birçok mütekârib/yakın anlamlı kelime bulunmaktadır. Mesela Arap di-

25 Zerkânî, Muhammed Abdülazim, **Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut 1943, I/520; Reşid Rıza, **Menâr**, I/21-22.

26 Aksan, Doğan, **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi** (Ana Çizgileriyle), AÜDTCF., Ankara 1971, s. 118-146.

27 İsfehânî, Rağib, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, **Mukaddimetü Câmiu't-Tefsîr**, tah., Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt, 1984, vr. 7b.

28 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Dâru'l- Fikr, Beyrût 1414/1994, 'frk' mad. XXXVI/3397; İsfehânî, Râğib, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, **Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân**, Kahraman Yay., İstanbul 1986, s. 377.

29 Kılıç, Hulûsi, "*Furûk*" DİA, İstanbul 1996, XIII/222-223.

30 Kara, Ömer, **Kur'ân Lügatçiliği ve Tefsîr'de Yakın Anlamlılık ve Nüans – Rağib el-İsfehânî Örneği**- Ahenk Yay., Van 2007.

li'nde deve ile ilgili olarak 4000 küsur kelime nakledilmiş ve bununla ilgili geniş bir literatür oluşmuştur.³¹ Korku kelimesi de yakın anlamlı kelimelerdendir. Bu anlamda Arap dilinde toplam 200 civarında kelime bulunmaktadır ki, bunların yaklaşık 26 tanesi, Kur'ân-ı Kerîm'de geçmektedir.³²

Arap dilinde ve Kur'ân-ı Kerîm'de yakın anlamlı kelimelerin aralarında bulunan farkların tesbiti ve bilinmesi Arap dilinin ve Kur'ân'ın anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu öneme dair İbn Arabî: “Arab'ın bir ma'nâya hamlettiği iki harfin (lafz) her birinde, ötekinde olmayan bir anlam vardır”³³ derken; Rağîb Isfehânî de: “Lafızlarda aslanan, manânın farklılaşmasına göre lafzın farklı olmasıdır; ancak bu, imkân dahilinde değildir; çünkü manâlar sonsuzdur; lafızlar ise –kalıpların çeşitliliğine rağmen- sonludur. Sonsuz olanı, sonlu olan kapsayamaz.”³⁴ demektedir. Bu sebeple müfessirler de, âyetlerde geçen mütekârib kelimeler arasındaki farkları dikkate alarak tefsir yapmışlardır.

168 | db

Terâdüf, “Re-di-fe” kökünün tefâül kalıbında bir kelimedir. Kök olarak izlemek, tâkip etmek, peşinden gitmek anlamlarına gelmektedir. Bu şekliyle terâdüf kavramı, kelimelerinin formlarının (lafız) farklı, anlamlarının (mana) aynı veya yakın olmasını ifade etmektedir.³⁵ Kavram Türkçede eşanlamlılık/anlamdaşlık kelimeleleriyle karşılanmaktadır.

Yaklaşmak, yakınlaşmak anlamlarına gelen **tekârüb** kavramı, ‘Ka-ru-be’ fiil kökünün tefâül bâbındandır³⁶ ve bu haliyle lafızları farklı anlamları yakın olmayı ifade etmektedir. **Mütekârib** kavramı ise bu yakınlığı sırtlanan kelimelere verilen bir sıfattır.

31 Örneğin bkz. Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kurayb, **Kitâbü'l-İbil**, ed.: August Haffner, el-Kenzü'l-Luğavî fi'l-Lisâni'l-Arabî içinde, Kahire 1905, s. 66-157; Isfehânî, Rağîb Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, **Mecma'ul-Belâğa**, tah.: Ömer Abdurrahman Sârisî, Amman 1987, II/769-774.

32 Geniş bilgi için bkz.: Kara, **Kur'ân Lugatçiliği**, s. 22-23, 43; Korku kelimesinin yakın anlamlıları ile ilgili âyetler için bkz., Bakara, 2/41, 42; Nisâ, 4/9; A'râf, 7/35; Hûd, 11/69-70, 74; Nahl, 16/2; Enbiyâ, 21/28; Mü'minûn, 23/49, 57; Fâtır, 35/18; Yâsîn, 36/11; Sâd, 38/21-22; Kamer, 54/7.

33 İbn Enbârî, Muhammed b. Kâsım, **el-Ezdâd fi'l-Luğa**, tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kuveyt, 1960, s. 7; Suyûtî, Celâleddîn, **el-Muzhîr fi Ulûmi'l-Luğa ve Envâihâ**, ys., ts., I/399-400; Ziyâdî, Hakîm Mâlik, **et-Terâdüf fi'l-Luğa**, Bağdad 1970, s. 198.

34 Isfehânî, Rağîb, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, **Tefsîr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr., 212, vr. 1b.

35 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'rdf' mad. XXVII/1625; Isfehânî, **Müfredât**, s.193.

36 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'krb' mad. XXXIX/3566; Isfehânî, **Müfredât**, s.398.

Mütêkârib, terâdüf kategorisinde cüz'î terâdüfü karşılayan kısımdır. Yani birbirinin yerine kullanılacak bir anlamdaşlığa sahip olmayan; ama ortak bir anlamda birleşmekle beraber farklı renklere sahip olmayı ifade etmektedir.³⁷

Elbette furûk kaynakları ve tefsirler, müterâdif ve mütêkârib kelimeler arasındaki farkları rastgele değil, belli tekniklere ve metotlara göre yapmaktadırlar. Bunlar, kelimelerin *etimolojisi*, *morfolojik kalıpları*, *sentakstik yapılanmaları yanında umûm husus*, *itlâk-takyîd*, *hakikat-mecâz*, *gibi delâlet tiplmeleri*, *kalb*, *ibdâl gibi fonetik tiplmeler*, *zıddiyet-mukâbiliyet olgusu*, *sıfatların isimleştirilmesi*, *derecelenme*, *aynı müsemânın farklı alanlarda farklı isimlendirilişi*, *ayırıcı sıfatlarla kelimelerin ayrıştırılması*, *metin konteksi* gibi metotlardır.³⁸ İlk furûk tespit tekniklerini Askerî eserinin mukaddimesinde vermektedir.³⁹

II- Kavramsal Alan

Çalışmamızın bu kısmında öncelikle 'rüyâ' ve 'hulm' kelimele-riyle, yakın anlamlı kelimelerin kavramsal alanları incelenecektir.

db | 169

Terimler, somut, özel, kesin ve net anlamlar taşıırken; kavramlar, soyut ve genel manalar ifade eder. Bu itibarla istilâh ile kavram terimini, aynı bağlamda anlayabiliriz. Terimlerde olduğu gibi, kavramlar üzerinde de anlam birliği sağlamak zordur. Kavramın birden fazla anlam taşımasından dolayı cümle içerisinde işaret ettiği mananın hangisi olduğu kesin olarak bilinemez. Muhatap, üzerinde durduğu konuya uygun bir manayı tercih edebilir.⁴⁰

Kur'ân kavramlarının çoğunda, Hz Peygamber (sav)'in açıkladıkları haricinde anlam genişlemesine ve değişmesine uğrayanlar olmuştur. Yazılan tefsîrlerin veya tefsîr ekollerinin çokluğu bunun delilidir. Mesela "bakma" (nazar) kavramına, müfessirler arasında "görme" anlamını verenler olduğu gibi, "umma, bekleme" anlamını verenler de olmuştur.⁴¹ Bu şekilde '**Rüyâ**' ve '**Hulm**' kelimelerinin her ikisi de, dilimizde çoğu defa birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu kavramlar hakkında dilciler eserlerinde bilgi vermektedir.

37 Kara, **Kur'ân Lugatçiliği**, s. 33, 300-301.

38 Bu teknik ve metotlar hakkında geniş bilgi için bkz., Kara, **Kur'ân Lugatçiliği**, s. 115-193.

39 Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah, **el-Furûk fi'l-Luğa**, Beyrut, 1991, s. 13-19.

40 Ece, Hüseyin K., **İslam'ın Temel Kavramları**, Beyan Yay., İstanbul 2000, s.13-15.

41 Kırca, **Yönelişler**, s. 4.

Rüyâ anlamındaki 'رؤيا' ve 'حلم' kelimelerinden ilki mutlak anlamda rüyâ veya açık, sade, güzel rüyâ anlamında kullanılırken, hulm kelimesi (ç. ahlâm) ise karmaşık, kötü, korkutucu rüyâ için kullanılmaktadır.

Zaman zaman bunlardan birisi kullanılarak, diğerinin anlamı kastedilir. **Rüyâ**, insanların uykularında gördükleri şeyin genel adıdır.⁴² Rüyâlar uykuda iken bir mesaj iletmek veya bazı ifadelerin anlamı şeklinde görülür.⁴³ Kelime 'görmek' mânasına gelen "rü'yet" mastarından alınmış bir isim olup, uyku halinde birtakım olay ve şekillerin görülmesi demektir. Ebu'l- Bekâ, *uykuda görülen güzel ve hayır olan şeylere rüyâ*⁴⁴ denildiğini ifade etmektedir. Özellikle Türkçe'mizde 'rüyâ' denildiği zaman, düş kastedilir ve bununla, iyi kötü bütün rüyâların anlatılmak istendiği bilinen bir husustur.⁴⁵

Rüyâ kişinin sadece iç dünyasıyla ilgili bir olay olmayıp, aynı zamanda hayalin ötesinde dış dünyada bir gerçeğe de işaret eder. Râzî'ye göre yüce Allah, insan ruhunu madde ötesi âleme çıkarabilecek yetenekte yaratmıştır. Ancak ruhun bedenle ilgisi buna engel olmaktadır. Uyku halinde ruhun bedenle ilgisi azalır, levh-i mahfûzu okuma gücü artar. Ruhun orada gördükleri, hayal aleminde kendine özgü izler bırakır⁴⁶.

Kur'ân'da yine rüyâ anlamında⁴⁷ '**ahlâm**' kelimesi de kullanılır ki 'hulm' kavramının çoğuludur. Gerek nefisten gerekse şeytandan kaynaklanan, yorumu yapılamayan karmakarışık rüyâlara 'ahlâm' veya 'edğasu ahlâm' denilmektedir⁴⁸ Hulm kelimesi, "*çirkin ve kötü*

42 Bkz. Cevherî, İsmail **Sihah Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye**, Kâhire 1982, VI/234; Isfehânî, **Müfredât** s. 304; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, XIV/297; Gordon D. Newby, "ru'ya:vision", **A Concise Encyclopedia of İslam**, Oxford, England 2002 s. 185.

43 Kinberg, Leah "Dreams and Sleep", **Encyclopaedia of the Qur'an**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden-Boston-Koln 2001 s. 546

44 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'reâ' mad., XXVII/1537; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, **el-Külliyât**, tah., Adnân Dervîş-Muhammed Mîsrî, Beyrut, 1993, s. 404.

45 Heyet, **Türkçe Sözlük**, I/421.

46 Râzî, Fahrüddin, **Tefsîr-i Kebîr ve Mefâtihu'l-Gayb**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1410/1990 XVIII, 135; Kur'ân'da "ruh" kelimesinin çeşitli kullanımları ve manaları hakkında bkz. Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'ân**, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s.153-159.

47 Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, XII/145.

48 Bkz. Yûsuf 12/43; Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakâiku't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil**, ysz, 1966/1385, II/456; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII/148; Ebu'l-Bekâ, **Külliyât**, s. 579. Yazır, **Hak Dîni**, IV/2865

olarak görülen rüyâlar için” kullanılır. Aslen hulm, *uykuda kişinin zevk aldığı şeyin ismi iken; sonraları uykuda elem veren şeyler için de* kullanıldığı söylenmektedir.⁴⁹ Müfessirler, hulm kelimesini *bâtıl/kâzib rüyâ* olarak nitelemektedir.⁵⁰ Taberî (ö.310), ahlâm kelimesini *hakîkati olmayan; yalan ve te'vîli olmayan karmaşık* şeklinde açıklamaktadır.⁵¹ **'Adğâsu ahlâm'**, tamlamasındaki edğâs kelimesi 'dîğs'in çoğulu olup “yaşı kurusu birbirine karışmış çeşitli bitkilerden meydana gelen ot demetleri” anlamına gelir.⁵²

Buna göre ahlâm, uyku halinde görülen ve fakat dış dünyada herhangi bir hakikate işaret etmeyen düşlerdir. Bunlar, dış dünyadaki olayların etkisiyle görülmüş rüyâlar olmakla birlikte, hiçbir gerçeğe işaret etmezler. Dolayısıyla bunların yorumu yoktur. “Guslü gerektiren rüyâ” manasında kullanılan *'ihtilâm'* da bu kelimedenden türemiştir.⁵³

Bu noktada, 'ihtilâm', 'menâm', 'mübeşşirât', 'ta'bîr'⁵⁴, 'gayb'⁵⁵, 'istibsar'⁵⁶, 'basîre'⁵⁷ kavramları 'rü'yâ' ve 'hulm' kelimelerinin **yakın anlamlı**larıdır.

Rüyâ ile ve kök olarak 'hulm' kelimesi ile alakalı bir başka kavram da **'ihtilâm'**dır. Kişinin, uykusunda gördüğü cinsel kaynaklı rüyâlar nedeniyle boşalmasına 'ihtilâm'⁵⁸ denir. İhtilâm, tamamen rüyâda olan bir husustur ve görülen rüyâ ile vücutta fiziksel bir

49 Ebu'l-Bekâ, **Külliyât**, s. 404, 579.

50 Beydâvî, el-Kâdî Nâsıruddîn, **Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl**, Dersaadet, İstanbul tsz. III/291; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, **el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân**, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1405/1985 IX/199; Suyûtî, Celâleddîn, **Dürrü'l-Mensûr**, Beyrut 1993, IV/544; Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, **Mehâsinü't-Te'vîl**, tah.: M. Fuad Abdülbâki, ysz., 1957/1376, IX/3546; Şevkânî, Muhammed b. Ali, **Fethu'l-Kadir**, Beyrut, trs., III/30-31; Neseffî, Abdullâh b. Ahmed, **Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl**, Kahraman Yay. İstanbul 1984 III/191, Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Mahmud, **Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'ul-Mesânî**, Dâru İhyâi't-Türas, Beyrut tsz. XII/251-252.

51 Taberî, Muhammed b. Cerîr, **Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1988, XII/225-227.

52 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'dğs' mad. XXVIII/2590; Isfehânî, **Müfredât**, s.297.

53 Komisyon, **Kur'ân Yolu**, DİBY. Ankara 2008 III/18; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'hlm' mad. IX/979; Isfehânî, **Müfredât**, s.129.

54 Ebu'l-Bekâ, **Külliyât**, s. 312.

55 Ebu'l-Bekâ, **Külliyât**, s. 663,667

56 Ebu'l-Bekâ, **Külliyât**, s. 67

57 Ebu'l-Bekâ, **Külliyât**, s. 247

58 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'hlm' mad. IX/979; Isfehânî, **Müfredât**, s.129.

boşalma meydana gelir. İslam'a göre, bir kişi herhangi bir nedenle ihtilam olursa yıkanması gerekir.⁵⁹

Rüyâ ile ilişkili olarak bir diğer kelime, Kur'ân'da zikri geçen bir kelime de '**menâm**'dir. Esas itibariye uyku yeri, göz gibi anlamlara⁶⁰ gelmektedir. Kelimenin rüyâ anlamında kullanıldığını, rüyâsında Hz. İbrahim'e oğlunu kesmesinin emredildiği⁶¹ âyette '**menâm**' kelimesi kullanılmış, birkaç âyet sonra ise, bu olay için '**ru'yâ**' kelimesi kullanılmıştır.⁶² Bu kullanımdan anlaşılıyor ki aynı olayı anlatmak üzere kullanılan '**menâm**' ve '**ru'yâ**' kelimeleriyle aynı şey kastedilmiştir.

Kur'ân, uyku ile ölüm arasındaki ilişkiye de dikkat çekerek uykunun bir nevi ölüm olduğunu⁶³ ifade eder. "*Allah ölmekte olan canları alır, ölmeyenleri de uykularında (bedenlerinden alıp kendinden geçirir). Sonra ölümüne hükmettiğini yanında tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar salıverir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır*"⁶⁴ buyrulması, Allah'ın öldüklerinde ve uykuda ruhlarını alıp ve tuttuğunu; ölenlerin ruhlarının orada kaldığını ancak uyuyanın ruhunun geri verildiği ifade edilir.⁶⁵ Uyku halinde insan ruhunun bedenden ayrıldığı, fakat ışığın bedende kaldığı; rüyânın da onunla görüldüğünü⁶⁶ bu şekilde açıklanmaktadır. Uyku anında da ruhların bedenden ayrılıp, tüm ruhların gökte buluştukları; Ölenlerin ruhlarının kaldığı, uyuyanların ruhlarının ise bedene geri döndüğü de söylenmektedir. Bedene geri dönmeden önce gökte görülen rüyâlar, doğru ve gerçek; gönderildikten sonra görülen rüyâlar ise, karışık rüyâlardır. Çünkü bunlara şeytanlar müdahale etmekte, batıl, anlamsız şeyler katmaktadır⁶⁷ denilmektedir. Uykuda ruhun mana âlemine dalmasının, Levhu'l-Mahfûza muttali olma-

59 Buhârî, Muhammed b. İsmail, Sahîhi Buhârî, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992, Kitâbu'l-İlm, 50; Müslim, Müslim b. Haccac, Sahîhu Müslim, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992. Kitâbu'l-Hayz, 33.

60 Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, XII/596

61 Sâffât, 37/102.

62 Sâffât, 37/105.

63 Bkz. Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1991, VIII/18.

64 Zümer, 39/42.

65 Dalkılıç, Mehmet, **İslam Mezheplerinde Ruh**, İz Yay., İstanbul 2004, 62-63.

66 Bkz. Ateş, **Tefsîr**, VIII/19.

67 Kurtubî, **Câmi**, XV/260.

sının mümkün olduğunu ve orada gördüklerinin rüyâ olduğunu söyleyen⁶⁸ ilim adamları da bulunmaktadır.

İyi olsun kötü olsun, Arapça'da her doğru habere *müjde* adı verilir. Hadislerde geçen '**Mübeşşirât**', "tebşîr" masdarından türemiş olan 'mübeşşire" kelimesinin çoğuludur. Tebşîr, muhâtabın gönlüne rahatlık ve sevinç koymaktır ki, dilimizde müjde vermenin karşılığıdır.⁶⁹ Bu sebeple ihlâs sahibi mü'minlerin gönülleri rüyâlarla ilâhî müjdelere ve telkinlere açık hale gelir. Ebü'd-Derdâ (ra), Peygamberimiz'e (sav): "*Dünya hayatında da, âhirette de müjde onlara!*"⁷⁰ âyetinin mahiyetini sormuş, Efendimiz de: "*Müslümanın gördüğü veya kendisine gösterilen saf rüyâdır*"⁷¹ buyurmuşlar. Ayrıca, "*Ümmete, nübüvvetten sonra sadece mübeşşirât kalmıştır*" sözünden sonra kendisine mübeşşirât nedir? diye sorulunca da, "*sâlih rüyâdır*"⁷² cevabını vermiştir. Görüldüğü gibi 'mübeşşirât', salih ve saf rüyâ demek olup nübüvvetten sonra ümmete kalan önemli bir özelliktir. Kur'ân'da Hz. Peygamber'in, son peygamber olduğu kesin bir şekilde ifade edilmektedir.⁷³ Bu sebeple nübüvvetin en önemli özelliklerinden biri olan vahiy son bulmuştur.

db | 173

Saf ve sâlih rüyâdan maksat, mutlaka gerçekleşmesi beklenen rüyâ değil, hâle muvafık olan rüyâdır. Sâdik bir rüyâ bazı kere elem verici olabilir. Elem arzu edilen bir şey olmadığı için, muhataba müjde teşkil etmesi söz konusu olmaz. Ama iyi olsun kötü olsun, Arapça'da her doğru habere *müjde* adı verilir. Kur'ân'da cennetle müjdelenmek kadar, istihza ve tahkir için cehennemle müjdelenmekten de bahsedilir. Bu adlandırış haberi duyan kişinin yüzünün değişmesi sebebiyledir. Fakat bizim geleneğimizde müjdenin iyi

68 Bkz. Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII/135; Yazır, **Hak Dîni**, IV/2867-2868; İbn Haldun, Abdurrahmân Ebû Zeyd, **Mukaddime**, Haz. Süleyman.Uludağ, Dergah yay., İstanbul 1982, I/381-384

69 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'bşr' mad. III/286; Isfehânî, **Müfredât**, s.47; İbn Arâbî, Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn, **er-Ru'yâ ve'l-Mübeşşirât**, ysz., tsz., s. 11.

70 Yûnus, 10/64.

71 Tirmizî, Muhammed b. İsa, **Sünenü Tirmizî**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992, Rüyâ 3; Aynı soruyu farklı bir sahâbenin sorduğuna dair bkz., Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah, **Sünenü'd-Dârimî**, Tah. Mustafa Deybü'l-Buğa, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1414/1996, Rüyâ 1.

72 Buhârî, Ta'bîr 5. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, **Sünenü Ebî Dâvûd**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992. Salât 143; Tirmizî, Rüyâ 2; Nesâî, Ahmed b. Şuayb, **Sünenü Nesâî**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992. Tatbîk 9; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, **Sünenü İbn Mâce**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992 Rüyâ 1.

73 Ahzâb, 33/40.

haber için kullanılması o kadar yaygındır ki, bu durum onun sadece iyi ve güzel haberlere has olduğu kanaatini ortaya çıkarmıştır.

III- Kur'ân ve Hadislerde Kullanım Şekilleri

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde rüyâdan ve uykudan farklı kelimelerle söz edilmiştir. **Uyku** ve uykuda görülen **rüyâ**, Allah'ın kudretinin eseridir. Bizim hem içte (enfüs) hem de dışta (afak) Allah'ın işaretlerini görebilmemiz⁷⁴, ancak onların birliği sayesinde olabilmektedir. "O'nun âyetlerinden biri, geceleyin uyumanız, gündüz de O'nun lütfundan nasibinizi aramanızdır."⁷⁵ Görüldüğü gibi uyku, Allah'ın insana lutfettiği en büyük nimetlerden biridir. Cenâb-ı Hakk'ın ulûhiyetine ve vahdâniyetine delâlet ettiği için Kur'ân'da, "O'nun âyetlerinden biri" diye nitelendirilmiştir. Ayrıca uyku hali insanın şuurunun ve idrakinin gittiği âdeti bir ölüm halidir. Ancak Allah'ın bir lütfu olarak zihnin faaliyeti uykuda iken de devam eder. Rüyâ uykuda iken bir mesaj iletmek veya bazı ifadelerin anlamı şeklinde görülür.

174 | db

Kur'ân'da dört farklı terim rüyâya isim olarak verilmektedir. Bunlardan ilki olan **رُيَا /rü'yâ'** Kur'ân'da altı kez⁷⁶ geçmektedir. İkinci kelime olan **'menâm'**, ikisinde uyku⁷⁷ ve iki kere de⁷⁸ rüyâ anlamında dört kez geçmektedir. Üçüncü kelime iyi haber anlamında⁷⁹ **'büşra'** bir kere rüyâ anlamına gelir.⁸⁰ Bu terimlerin her üçü de 'güzel rüyâlar' anlamına kullanılmaktadır. Bu on âyetin altısı kutsal rüyâlarla, dördü Yûsuf (as) ile⁸¹ ikisi de İbrâhim (as) ile⁸² diğer âyetlerde islâmî konulardan bahsedilmektedir. Kötü rüyâlar için Kur'ân'da **'hulm'** kelimesi kullanılır. **'Hulm'** kelimesi Kur'ân'da iki kez 'adğâsü ahlâm/kötü-karışık rüyâlar' şeklinde geçmektedir.⁸³ Diğer âyetteki ahlâm kelimesi⁸⁴ akıl anlamına gelmektedir.

74 Fussilet, 41/53.

75 Rûm, 30/23.

76 Yûsuf, 12/5, 43, 100; İsrâ, 17/60; Sâffât, 37/105; Fetih, 48/27.

77 Rum, 30/23; Zümer, 39/42.

78 Enfâl, 8/43; Sâffât, 37/102.

79 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'bşr' mad. III/286; İsfehânî, **Müfredât**, s.47; Bkz. Peterson, Daniel, "Good News", **Encyclopaedia of the Qur'an**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden-Boston-Koln 2001 II/340-341.

80 Yûnus, 10/64.

81 Yûsuf, 12/5, 43, 44, 100.

82 Sâffât, 37/102, 105.

83 Yûsuf, 12/44; Enbiyâ, 21/5.

84 Tûr, 52/32.

Görülen güzel düşlere 'rüyâ'; kötü, çirkin ve korkunç olanlarına da 'hulm' denilmesi âdet olagelmıştır. Bu sebeple rüyâ Allah'a izâfe edilirken, hulm şeytana nisbet edilmiştir. Hoşlanılmayan kötü ve korkunç rüyâ şeytandandır denilir. Bunun sebebi, şeytanın kötülük timsali olmasındandır. Böylece bu kötü düşler, kötü işlerde olduğu gibi mecazen şeytana nisbet edilmiş olurlar.

Bu tür olumsuz, çirkin ve korkunç rüyâların varlığı bir gerçektir. Yani bazen insan, herhangi bir anlamı olmayan saçma rüyâlar görebilir. Bunları, insan beyni uykuda düşünür; belli bir maksatları yoktur. Bunların bazen manaları açık ve anlaşılır olabilir, ama çoğunlukla karmakarışık, zararlı ve anlamsızdırlar. Bunlar, aralarında bir münasebet olmayan zararlı bazı bitkilerin karmakarışık olmalarını ifade için kullanılan 'adğâs' türünden rüyâlardır. Râzî de tefsirinde, 'ahlâm'ı ikiye ayırmıştır; bir kısmında görülen rüyâlar düzenli ve uyumlu olur. Bunları aklî ve ruhî hakikatler çerçevesinde yorumlamak mümkündür. Ancak diğer kısmı karmakarışık saçma rüyâlardır; onlarda bilinen bir düzen olmaz. İşte bunlara 'adğâs' denir.⁸⁵

db | 175

Konunun bu noktasında Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin rüyâlarından bahsedelim. Kur'ân'da yedi yerde geçen **rüyâ** kelimesinin bir kısmı, Yûsuf (as)'un gördüğü rüyâ için, bir kısmı Hz İbrahim'in ve bir kısmını Hz peygamber'in rüyâlarından bahsetmektedir.

Tarihi sıraya uyarak zikredeceğimiz ilk peygamber, üç büyük dinin kabul ettiği **İbrahim** (as)'in⁸⁶, Hz. İsmâîl'i⁸⁷ kurban etmesine dair gördüğü rüyâ bunlardan ilkidir.

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمُرُ سَمِعْتُنِي

إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ⁸⁸

85 Bkz., Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII/148.

86 Hz İbrahim'in yetiştiği ortam hakkında geniş bilgi için bkz., Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, **Târîhu'l-Umeme ve'l-Mulûk**, Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1407, I/142-152; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, **el-Bidâye ve'n- Nihâye**, Mektebetu'l-Maârif, Beyrût trs., I/140-155.

87 Kurban edilen çocuğun Hz. İsmail mi, yoksa İshak mı olduğuna dair görüşler için bkz. Taberî, **Câmi'u'l- Beyân**, XXIII/76-86; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVI/133-155 Zemahşerî, **Keşşâf**, III/306-307, Yazır, **Hak Dîni**, VI/4063. Ateş, **Tefsîr**, VII/414-416; Krş. **Tekvîn**, 22/9-16; Taberî, **Tarih**, I/148-164; İbn Kesîr, **Bidâye**, I/149-155.

88 Sâffât, 37/102.

Birkaç âyet sonra rüyâ hakkında: “فَدَّ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا” “*sen rüyânı doğruladın*”⁸⁹ buyrulmaktadır. Bu âyetlerle ilgili yorumlarda, rüyânın muhtevası ve süreci hakkında bilgiler verilerek, İslâmî düşüncede rüyânın statüsü hakkında değerlendirmelerde bulunulur.

Hız. İbrahim'in rüyâyı üç gece üst üste gördüğünü⁹⁰ ilk gecenin sabahından itibaren rüyânın Allah'tan mı yahut Şeytandan mı olduğunu düşündüğünü⁹¹, mesajın Allah'tan olduğunu anlayınca oğlunu kurban etmeye hazır olduğunu⁹² naklederler.⁹³ Hız. İbrahim'in tereddütü, peygamberlerin rüyâlarının durumunun vahye eşit olduğunu bildiren hadisle uyumsuzluk içinde olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴ İslâmî gelenekte rüyâlar vahiy statüsünde kabul edilmesine rağmen; Hız. İbrahim(as)'in tereddüt etmesinin ve oğluna “*bak, ne dersin?*” şeklinde sormasının bir çelişki oluşturduğunu söyleyenler olmuştur. Eğer rüyâlar, peygamberlere vahiy niteliğinde ise neden bu rüyâ Hız. İbrahim'in tereddütüne sebep olmuştur Öte yandan, eğer rüyâ kesinliğine delil sağlayamıyorsa, buna rağmen Hız. İbrahim oğlunu nasıl kurban etmeye karar verdi denilmektedir.⁹⁵ Râzî'nin bu tereddütlere cevabı, Hız. İbrahim rüyâyâ rağmen tereddüt etti, fakat açık vahiy ile yeniden güvendi şeklindedir.⁹⁶ Râzînin de söylediği gibi, âyet başta *menâm* kelimesini kullansa da, devamında *menâm*'ın eş anlamlısı olan, peygamberlere vahyin geliş şekillerinden birisinin sadık rüyâ⁹⁷ olduğunu söyleyen hadisle birleştirilebi-

89 Sâffât, 37/105.

90 Bkz., Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVI/153; Kurtubî, **Câmi**, XV/102; Suyûtî, **Dürrü'l-Mensûr**, V/307; Hawing G.R; “*Oaths*”, **Encyclopaedia of the Qur'an**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001, III/561-566; Bkz. Claude Gilliot “*Exegesis Of The Qur'an: Classical And Medieval*” **Encyclopaedia of the Qur'an**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001, II/99-121.

91 Bkz. Rippin, Andrew, “*Devil*”, **Encyclopaedia of the Qur'an**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001, I/524-527.

92 Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVI/153; Kurtubî, **Câmi**, XV/101-2; Suyûtî, **Dürrü'l-Mensûr**, V/308.

93 Bkz. Sâffât, 37/103-107, Karş. **Tevrat**, Tekvin, 22/2-14; Zemahşerî, **Keşşâf**, IV/51; Neseffî, **Medârik**, IV/25; Yazır, **Hak Dîni**, VI/4061-4062.

94 Suyûtî, **Dürrü'l-Mensûr**, V/305.

95 Bkz. Alexander, Scott C. “*Trust And Patience*”, **Encyclopaedia of the Qur'an**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001, V/378-385.

96 Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVI/153.

97 Bkz. Zemahşerî, **Keşşâf**, IV/51; İbn Kesîr, **Bidâye**, I/157; Yazır, **Hak Dîni**, VI/4062; Buhârî, Bed'ül-vahy 1.

lir.⁹⁸ Bu rüyâ hakkındaki bilgiyi Râzî, tersi bir şekilde gerçekleşen rüyâlar şeklinde sınıflandırır.⁹⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de rüyâ denilince sözü edilen ikinci peygamber **Hz. Yûsuf**'tur. Yûsuf Sûresinin başında geçen ifadeler, rüyânın muhtevâsını ve başlangıcını anlatırken, sonundakiler ise rüyânın ta'bîrine vurgu yapmaktadır. Rüyânın sâdık bir rüyâ olarak gerçekleştiği âyetlere yansımaktadır.

إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنَّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ¹⁰⁰

وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا (...). رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَرَبِّي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ¹⁰¹

Kur'ân uzun bir sûreyi Hz. Yûsuf'a ve rüyâsına ayırmıştır. Tevrat'ın Tekvin bölümünün 37-50. bapları da aynı şekilde, ağırlıklı olarak Yûsuf Peygamber ve rüyâsıyla ilgilidir.¹⁰² Hz. Yûsuf, küçükken rüyâ görür¹⁰³ ve babasına rüyâsını anlatır. Hz Yakup rüyâda geçen 'güneş' kendisi, 'ayı' eşi (Yûsuf'un üvey annesi), 'on bir yıldızı', Yûsuf'un on bir kardeşi¹⁰⁴ olarak yorumlar. Bilindiği gibi daha sonra kardeşleri ona tuzak kurup, kuyuya atınca, köle olarak satılır. Sonrasında da, ülkenin hazinelerinin başına getirilir. Aradan yıllar geçmiştir ve kardeşleri Yûsuf'un makamında ona secde edince, O, çocukken gördüğü rüyâsını hatırlayacak ve "*babacığım, işte bu, daha*

98 Suyûtî, **Dürrü'l-Mensûr**, V/306-307.

99 Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVI/156, 157.

100 Yûsuf, 12/4-5.

101 Yûsuf, 12/100-101.

102 Bkz. Yûsuf, 12/4-101, Karş., **Tevrat**, Tekvin, 37-50. baplar.

103 Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII/89; Buhârî, Tefsir, 12/2; Yûsuf (as)'un Kur'an'da anlatılan rüyâsından önce başka bir rüyâ gördüğü zikredilir. O rüyâsında da on bir değneğin tıpkı bir daire teşkil edecek şekilde dikine çakılı olduğunu, akabinde de küçük bir değneğin onların üzerine çullanıp hepsini yuttuğunu gördüğünü ve bunu babasına anlattığını, onun da rüyâsını kardeşlerine anlatmaması için uyardığını nakletmektedir. Bu rüyâyı gördüğünde Yûsuf'un yedi yaşında olduğu söylenmiştir. Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII/89.

104 Yûsuf'un on bir kardeşinin isimleri tefsir kaynaklarında: Yehuda, Rubyal, Şemon, Lâvi, Ribalon, Yeşcer, Deyne, Dâni, Neftâlî, Câd ve Aşir şeklinde zikredilir. Bkz., Zemahşerî, **Keşşâf**, II/420. Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII/93-94.

önce gördüğüm rüyânın yorumudur, Rabbim onu gerçekleştirdi"¹⁰⁵ diyecektir.¹⁰⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz İbrahim ve Yûsuf'un rüyâlarından başka **Hz. Peygamber**(sav)'in gördüğü rüyâlardan da bahsederek: "وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرْتِنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ / "Sana gösterdiğimiz rüyâyı sınaama vesilesi yaptık"¹⁰⁷ ifadesiyle, açık bir şekilde, bir rüyâdan ve rüyânın imtihan vesilesi oluşundan bahsedilmektedir. Ancak bu rüyânın ne olduğu, nasıl ve niçin imtihan vesilesi kılındığı açıklanmaz.¹⁰⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in başka bir rüyâsından daha bahsedilmektedir:

لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ ءَامِينَ مَخْلِقِينَ رُؤْيَاكُمْ وَمَقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا

"Andolsun Allah, Resûlünün rüyâsını doğru çıkardı. Allah'ın dilemesiyle (kiminiz) başlarını tıraş etmiş olarak, (kiminiz de) saçlarını kısaltarak korkmadan, güven içinde Mescid-i Haram'a gireceksiniz"¹⁰⁹ Rüyâda görülen detaylar zikredilerek bunların gerçekliğine işaret edilmiştir. Âyetteki "Allah elçisinin rüyâsını doğru çıkardı" ifadesinden peygamberinin rüyâsını doğru çıkardığı ve Mekke'ye girdikleri¹¹⁰ bilinmektedir.¹¹¹

Bunlardan başka Kur'ân-ı Kerîm'de diğer iki yerde Hz. Peygamber'in (sav) rüyâsı söz konusu edilmektedir. İsrâ sûresi¹¹² ile Necm

105 Yûsuf, 12/100.

106 Bkz. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Thk: Mustafa Seyyid Muhammed, Muhammed Seyyid Reşad, Kahire 1421/2000, VIII/74; İbn Kesîr, **Bidâye**, I/199-220.

107 İsrâ, 17/60.

108 Hz. Peygamber'in Mekke'ye girdiğini görmüş olması olabilir diyenler olduğu gibi; sözü edilen rüyânın bir sene sonra Müslümanların Mekke'ye girmesiyle gerçekleştiğini kabul edenler de olmuştur. Ancak bu rivayetin zayıf olduğu ifade edilmektedir. Bu tartışmalar hakkında bkz. Zemahşerî, **Keşşâf**, II/648; IV/336; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVIII/104-105; Kurtubî, **Câmi'**, X/282-283; İbn Kesîr, **Tefsîr**, V/90; VII/337; Ateş, **Tefsîr**, V/230-231.

109 Bkz. Fetih, 48/27.

110 Bkz. Zemahşerî, **Keşşâf**, IV/336; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVIII/104; İbn Kesîr, **Tefsîr**, VII/337; Nesefî, **Medârik**, IV/163; Ateş, **Tefsîr**, VIII/493.

111 Hz. Peygamber'in Mekke'ye gireceği şeklindeki rüyâsı ile ilgili, antlaşması gereği geri dönülünce, ashabın bazısının tereddüt ettiği bilinmektedir. Bkz. Zemahşerî, **Keşşâf**, IV/336; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVIII/104-105; İbn Kesîr, **Tefsîr**, VII/337; Ateş, **Tefsîr**, VIII/491.

112 İsrâ, 17/1.

sûresinin ilk âyetleri¹¹³ mi'rac olayına işaret etmektedir. İsrâ sûresinde, peygamberimizin hadislerde anlatılan miraç gecesi olaylarıdır. Hadislerde yer alan ve mi'racın, 'uyku ile uyanıklık arasında' bir durumdayken başladığını, Hz Peygamber'in uyandığında kendisini Mescid-i Harâm'da bulduğunu belirten ifadeler sebebiyle¹¹⁴ "Peygamber uyandı ki Mescid-i Harâm'dadır" denilmektedir.¹¹⁵ Vahiy yollarından birinin rüyâ olduğu kabul edilir. Nitekim aynı sûrede mi'rac olayı kastedilerek "sana gösterdiğimiz rüyâ"¹¹⁶ şeklinde bir ifade bulunmaktadır.¹¹⁷

Kur'ân peygamberlerin dışında, **bazı kişilerin rüyâlarından** da söz edilmektedir. Bunların ilki, Hz. Yûsuf'un **zindan arkadaşlarının** rüyâlarıdır.¹¹⁸

"Onlardan biri dedi ki: Ben rüyâmda şarap sıktığımı görüyorum. Öteki ise, ben de görüyorum ki, başımın üstünde ekmek taşıyorum, kuşlar ondan yiyor. Bunun yorumunu bize haber ver. Zira biz seni iyi davranan (rüyâları iyi yorumlayan)lardan görüyoruz."¹¹⁹ Hz. Yûsuf arkadaşlarının rüyâlarını, birisinin krala şarap sunacağı; diğerinin rüyâsını da, asılıp kuşların başından yemesiyle yorumlar. Bu rüyâların gerçekleştiğini açıkça ifade edilmese de, arkadaşlarından ilki kralın yanında, "Beni efendinin yanında an"¹²⁰ dediği kişidir. Tevrat'ta Hz Yûsuf'un zindan arkadaşlarının rüyâsı ve yorumundan, geniş bir şekilde bahsedilmekte ve rüyânın üç gün sonra yorumlandığı şekilde gerçekleştiği anlatılmaktadır.¹²¹

Bu süre zarfında, **kral** bir rüyâ görür ki bu, son olarak bahsedeceğimiz rüyâdır.

وقال الملك إني أرى سبع بقرات سمان يأكلهن سبع عجاف وسبع سنبلات خضر وأخر يابسات. يا أيها الملأ
أفتوني في رؤياي إن كنتم للرؤيا تعبرون

113 Necm, 53/1-18.

114 Buhârî, Tevhîd, 37; Salât, 1; Bed'ü'l-halk, 6; Taberî, **Câmi'u'l- Beyân**, XV/5.

115 Bkz. Taberî, **Câmi'u'l- Beyân**, XV/5; İbn Kesîr, **Tefsîr**, V/40-41; Şevkânî, **Feth**, V/123-124; Hamidullah, Muhammed, **İslam Peygamberi**, Çev. Salih Tuğ, İrfan yay., İstanbul 1980, I/92.

116 İsrâ, 17/60.

117 Âyetteki ifade hakkında bkz., Taberî, **Câmi'u'l- Beyân**, XV/110; İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, **Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Tunus 1984, XV/146.

118 Bkz. Yûsuf, 12/23-35.

119 Yûsuf, 12/36.

120 Yûsuf, 12/41.

121 Tevrat, Tekvin, 40/9-23.

"Ben rüyâmda yedi semiz inek görüyorum, bunları yedi zayıf inek yiyor. Ve yedi yeşil, yedi de kuru başak görüyorum. Ey efendiler bu rüyâmin yorumunu bana anlatın, şayet siz gerçekten rüyâ yorumcusu iseniz."¹²² Kâhinler de: *فَأَلَوْا أَضْغَاثَ أَخْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَخْلَامِ بِعَالَمِينَ* "Yorumcular, "Bunlar karmakarışık düşlerdir"¹²³ diyerek rüyâdan bir şey anlamadıklarını ve bunun normal rüyâ olmadığını, "biz bunun te'vîlini bilmiyoruz" diye itiraf ederler.

Hz Yûsuf, rüyâyı: "Siz, âdetiniz üzere yedi yıl (ekin) ekersiniz, biçtiğinizi başağında bırakırsınız. Ancak, yiyeceğiniz az bir miktarı (alırırsınız, gerisini depo edersiniz). Sonra onun ardından, yedi kurak yıl gelecek ki, (tohumluk olarak) sakladığınız az miktar dışında, o yıllar, önceden biriktirdiklerinizi yiyip bitirir. Sonra onun ardından bir yıl gelir ki, o yılda insanlara bol yağmur verilir ve insanlar o yıl (bol bol) meyve sıkar (hayvan sağarlar)." şeklinde yorumlar. Bu yorumu beğenen kral, onu hazineden sorumlu bakan yapar.¹²⁴ Böylece Yûsuf, rüyâ yorumculuğu sayesinde, zindandan bakan koltuğuna yükselir. Kur'ân kralın gördüğü rüyâ için yorumcuların 'adğâsu ahlâm' dediklerini söyler ancak, rüyânın adğâsu ahlâm/anlamsız saçma sapan olduğunu kabul etmez. Çünkü yorum Hz Yûsuf'un dediği şekilde gerçekleşmiştir. Yedi yıl bolluk ardından, yedi yıllık kıtlık olur. Hz Yûsuf'un ailesinin olduğu Filistin'de kıtlık olur. Kardeşleri de Mısır'a mal almaya gelince Hz. Yûsuf onları tanır ve sonradan onları yanına aldırır.¹²⁵

Peygamberlerin dışındaki insanların rüyâlarına bir başka örnek de: **İsrailoğullarına yapılan iyilikler** cümlesinden olmak üzere: "Sizi Firavun ailesinden de kurtarmıştık. Onlar size azabın en kötüsünü reva görüyor; oğullarınızı boğazlıyor, kızlarınızı sağ bırakıyorlardı"¹²⁶ demektedir. Firavun bunu gördüğü bir rüyâ sebebiyle yapıyordu. Rüyâsının yorumunda kâhinler, İsrailoğullarından bir erkek eliyle saltanatının sona erdirileceğini söylemişlerdir. Bu sebeple Firavun, doğan erkek çocukların öldürülmesini istemişti.¹²⁷ Kur'ân'da İsrailoğullarının erkek çocuklarının öldürülüp, kızlarının

122 Yûsuf, 12/43. Karş. Tevrat, Tekvin, 41/1-7; 17-24.

123 Yûsuf, 12/44.

124 Yûsuf, 12/47-57. Karş. Tevrat, Tekvin, 41/26-45.

125 Yûsuf, 12/58-101. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, **Tefsîr**, IV/322-337.

126 Bakara, 2/49; İbrahim, 14/6; Kasas, 28/4.

127 İbn Kesîr, **Tefsîr**, I/128; İbn Kesîr, **Bidâye**, I/238; Ateş, **Tefsîr**, I/162.

bırakılmalarından bahsedildiği halde, bu rüyâdan bahsedilmediği için böyle bir rüyâyı kabul etmeyen müfessirler bulunmaktadır.¹²⁸

Hulm kelimesi de, Kur'ân-ı Kerîm'de çoğul şekliyle üç yerde geçmektedir ki bunlardan ikisi, **rüyâ** anlamındadır. Birincisi, biraz önce zikrettiğimiz melîkin gördüğü rüyâdır. İkincisi, Hz. Peygamber(sav)'in anlattıklarını inkâr etmek için:... فَأَلَوْا أَضْغَاثَ أَخْلَامٍ. "Hayır, bu anlatılanlar, onun gördüğü karmaşık rüyâlardan başkası değildir"¹²⁹ dedikleri rüyâdır.

Bir üçüncüsü de Hz Peygamber'in mesajına karşı çıkanların, bu tavırlarının makul bir gerekçe ile mi reddettikleri, yoksa hakikati açık açık inkâr mı ettiklerini soran âyettir. "Akılları mı onlara bu [tavrı takınmaları]nı telkin ediyor, yoksa (bu hal) [sadece] kaba bir küstahlığın eseri midir?" ۱۳۰ ۱۳۱ أم تَأْتِيهِمْ أَهْلَانُمُّمْ بَدًّا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاعُونَ. Bu âyette müşriklerin çelişkili söz ve tutumlarına dikkat çekilmektedir. Zira onlar Hz Peygamber'i bir taraftan mecnun ilân ederken; diğer taraftan da onu özel yetenek ve ince zekâ gerektiren şairlik ve kâhinlikle nitelendirmeleri akıl ve mantığa sığacak iş değildir.¹³¹ Bu kısa âyette putpeştlerin Peygamber ve vahiy karşısındaki küstahça tutumları eleştirilirken **hilim** ve **tuğyan** kavramları çerçevesinde dolaylı olarak, iki büyük zihniyet farkına da dikkat çekilmektedir. Müfessirler, buradaki "ahlâm"ın tekili olan hilim kelimesini genellikle "akıl", âyette bunun karşısı bir konumda kullanılan "tâgî"nin türetildiği tuğyânı da "isyanda sınır tanımama, konuşurken hezeyanlar savurma" şeklinde açıklamışlardır¹³².

Hadislerde Rüya

Bu bilgilerden başka, **hadis kitaplarının** hemen hepsinde rüyâdan, rüyâ çeşitlerinden, Hz. Peygamber'in gördüğü rüyâlardan, yaptığı rüyâ tabirlerinden ve rüyâlar hakkında nasıl davranılması gerektiğinden genişçe bahsedilmektedir.

Bilindiği gibi vahiy yollarından birinin rüyâ olduğu kabul edilir. Bu durum hadislerde: "Rasûlullah (sav)'e vahyin ilk gelişi uykuda

128 Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, III/69; Ateş, **Tefsîr**, I/162. Rüyâ ile ilgili rivayeti kabul edip âyetleri buna göre tefsir eden müfessirler ve görüşleri hakkında bkz. Bkz. Zemahşerî, **Keşşâf**, I/141; Beydâvî, **Envârü't-Tenzil**, I/61.

129 Enbiyâ, 21/5.

130 Tûr, 52/32.

131 Zemahşerî, **Keşşâf**, IV/35-36.

132 Meselâ bk. Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVIII/257-258; Şevkânî, **Feth**, V/115; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'hlm' mad. IX/979.

rüyâ-ı sâliha (sadıka) görmekle olmuştur. Rasûlullah'ın gördüğü bütün rüyâlar sabah aydınlığı gibi apaçık rüyâlardı¹³³ şeklinde ifade edilir. Nitekim İsrâ sûresinde mi'rac kastedilerek "sana gösterdiğimiz rüyâ"¹³⁴ şeklinde bir ifade yer almaktadır. Buradaki rüyâ kelimesinin uyanırken görme anlamına gelebileceği gibi bundan uykuda görülen rüyânın kastedilmiş olabileceği de belirtilmektedir.¹³⁵

Rasûlüllah (sav)'in vefatıyla vahiy, dolayısıyla vahiy olan sâdik rüyâlar da kesilmiştir. Ama her mü'mine nasip olabilmesi mümkün olan sâdik rüyâlar devam etmektedir. Bu sâdik rüyâlar ilham kabilindedir ve her mü'min bu çeşit rüyâları görebilir. Bunun için Rasûlullah (sav): "Sâdik rüyâyı doğru sözlü kişiler görür ve bu kişilerin rüyâsı Cenab-ı Hakktan bir müjdedir."¹³⁶ "Nübüvvetten ümmete yalnız mübeşşirat kalmıştır", diyerek, mübeşşirâtı da, sâlih rüyâlar şeklinde açıklamıştır.

Bu anlamda mü'minlerin rüyâları hakkında: "Kıyamet yaklaşınca (ahir zamanda) mü'minin rüyâsı yalan çıkmaz"¹³⁷ buyurmaktadır. Sâdik rüyâyı doğru sözlü kişiler görür ve bu kişilerin rüyâsı Cenab-ı Hakktan bir müjdedir.¹³⁸ Sâdik rüyâlar genellikle seher vakitlerinde görülür¹³⁹ Sâdik rüyâlar sevindirici (mübeşşirat) olduğu gibi, ikaz edici de olabilir.

Kıyametin yaklaştığı dönemde, salih mü'minlerin daima isabetli rüyâlar görecekları: "Zaman yaklaşınca mü'minin rüyâsı yalan çıkmaz. Mü'minin rüyâsı nübüvvetin kırk altı cüzünden biridir."¹⁴⁰ "Sizin en doğru rüyâ görenleriniz, en doğru söyleyenlerinizdir."¹⁴¹ Buhârî rivâyetinde "Nübüvvetten cüz olan şey yalan olmaz" ilavesinden sonra: "Sâlih rüyâ olup Allah'tan bir müjdedir"¹⁴² bilgileri verilmektedir.

133 Buhârî, Bed'ül-vahy 1.

134 İsrâ, 17/60.

135 Meselâ bk. Taberî, **Câmi'ul-Beyân**, XV/110; İbn Âşûr, **Tefsîrû't-Tahrîr**, XV/146.

136 Müslim, Rüyâ, 6.

137 İbn Mâce, Rüyâ; 9.

138 Müslim, Rüyâ, 6.

139 Tirmizî, Rüyâ, 3; Dârimî, Rüyâ, 9.

140 Buhârî, Ta'bir 26; Müslim, Rüyâ 6. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Edeb 8; Tirmizî, Rüyâ 1.

141 Müslim, Rüyâ 6.

142 Buhârî, Ta'bir 26.

Mü'minin göreceği sâdık rüyâların başında, Rasûlüllah (sav)'i rüyâsında görmesi gelir. Hz Peygamber, rüyâda kendisinin görülmesi hususunda da: *"Her kim rüyâsında beni görürse, muhakkak o kimse hak ve gerçek olarak beni görmüştür. Çünkü şeytan, benim şekil ve hakikatime giremez"* ¹⁴³ demektedir.

Hadislerde rüyâdan, rüyâ çeşitlerinden, Hz. Peygamber'in gördüğü rüyâlardan, kendisinin yaptığı tabirlerinden ve rüyâlar hakkında nasıl davranılması gerektiğinden bahsedildiği gibi, başkalarının rüyâ tabirinde dikkat edilmesi gereken hususlar da zikredilmiştir. Bu konuda İmam Malik: "Herkes rüyâ tabir eder mi?" şeklindeki soruya "Nübüvvetle oynanır mı?" diye cevap vermiştir. Yine İmam Malik, "Rüyayı iyi tabir edenler yorumlasınlar. Eğer iyi görürse söylesin; iyi görmezse iyi söylesin veya sussun" demiştir. "İyi görmese de onu iyi olarak mı tabir etsin?" sorusuna, "Hayır" demiş; sonra "Rüyâ nübüvvetin bir parçasıdır. Nübüvvetle oynanmaz" demiştir. ¹⁴⁴

Peygamberliğin 12 veya 13. yılında ¹⁴⁵ meydana gelen mi'rac hadisesi, hadislerle göre ¹⁴⁶ bir gece Hz Peygamber (sav) "uyku ile uyanıklık arasında iken" meydana gelmiştir. Söz konusu hadislerin baş kısmında yer alan ve mi'racın Hz. Peygamber "uyku ile uyanıklık arasında" bir durumda iken başladığını, uyandığında kendisini Mescid-i Haram'da bulduğunu belirten ifadeler sebebiyle "Peygamber uyandı ki Mescid-i Haram'dadır" denilmektedir. ¹⁴⁷

Ashâb-ı kirâmdan biri bir rüyâ gördüğü zaman, bunu gelip Resûl-i Ekrem'e anlatırdı. ¹⁴⁸ O(sav)'da onların rüyâlarını yorumladı. Bu hususta, Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'in zaman zaman ashabın rüyâlarını ta'bir ettiğini, kendisinin de bir rüyâsını kardeşi Hz. Hafsa'ya anlattığını söylemiştir. Bunun üzerine Hz Peygamber: *"Abdullah ne iyi adamdır! Fakat gecenin bir kısmında (kalkıp da) namaz kılmayı âdet edinseydi"* ¹⁴⁹ dediğini nakletmiştir.

143 Buhârî, İlm 38; Ta'bir 10; Müslim, Rüyâ 11-13. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Edeb 88; Tirmizî, Rüyâ, 4, 7.

144 Kurtubî, **Cami'**, IX/122-127; Yazır, **Hak Dini**, IV/2863-2869.

145 Muhammed Hamîdullah'a göre bi'setin 9. yılında; bk. Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, I/92.

146 Buhârî, Salât, 1; Bed'ül-halk, 6; Tevhîd, 37

147 Buhârî, Tevhîd, 37. Konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz., Taberî, **Câmi'ul-Beyân**, XV/5; İbn Kesîr, **Tefsîr**, V/40-41.

148 Buhârî, Ta'bir 48; Buhârî, Cenâiz, 93.

149 Buhârî, Teheccüd 2, 21, Fezâilü's-sahâbe, 19, Ta'bir, 25, 36; Müslim, Fezâilü's-sahâbe 139, 140.

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin kullandığı kelimelerin ve mütekâriblerinin farklarına geçmeden evvel son olarak kısaca rüyâların psikolojik ve dînî olarak hayata etkilerinden bahsedelim. Kur'ân'a göre, beşeri alanda olduğu kadar, rüyâ yorumunda, metafizik alanda da akıl yürütme, düşünme ve tartışma delile ve bilgiye dayandırılmalıdır. Bu nedenle akıl yürütmenin, düşünmenin bilinen alanlarla ilgili olması ve bilgi sahibi olmadan bu tartışmalardan kaçınılması gerekir.¹⁵⁰

İnsanlar üzerinde öteden beri rüyâların hayatla bağlantısı ve şu ya da bu şekilde etkili olduğu bilinmektedir. Hz Peygamber, olumsuz rüyâların etkisinde kalınmaması için yapılabilecek şeylere işaret ederek; kötü bir rüyâ görüldüğünde sol tarafa üç kere tükürülmesini, onun şerrinden Allah'a sığınılmasını, yataktan kalkıp namaz kılınmasını¹⁵¹ ve kötü rüyânın insanlara anlatılmamasını tavsiye etmiştir. Böyle yapıldığı zaman rüyâdan zarar görülmeyeceğini¹⁵² söylemiştir.

184 | db

Rüyâsında olumsuz şeyler gördüğünü söyleyen sahabeye: *"İnsanlara, şeytanın rüyânda senle oynamasını anlatma"*¹⁵³ diyerek anlatmasına engel olmuştur. Olumlu, güzel rüyâlar hakkında da *"Sizden biri iyi ve güzel bir rüyâ gördüğünde, onu sadece sevdiği kimseye anlatsın, onun dışındakilere anlatmasın."*¹⁵⁴ diyerek olumlu ve olumsuz rüyâların insanın psikolojik durumuna etkisini işaret etmiştir.¹⁵⁵

Kötü rüyâ anlatıldığı zaman, onu yorumlayanların da etkisiyle, rüyâdaki kötü durumun gerçekleşebileceği gibi bir beklenti içine girilebilir. Bu da kişiyi psikolojik olarak olumsuz bir şekilde etkiler. Güzel ve iyi rüyâları, sevilen, güvenilen kimselere anlatmanın da, rüyâların güzel bir şekilde yorumlanacağı için, kişinin manevi bir haz duyacağı bundan da mutluluk duyacağı bildirilmektedir. Sevilmeyen kişiler, belirli sebeplerle rüyâyı yanlış yorumlayarak kişinin üzülebileceği bildirilmektedir.¹⁵⁶

150 Al-i İmrân, 3/66.

151 Bkz. Buhârî, Ta'bir, 26, 46; Tirmizî, Rüyâ, 1.

152 Bkz. Buhârî, Ta'bir, 3-4, 14, 46; Müslim, Rüyâ, 1, 3; Tirmizî, Rüyâ, 5; Daavât 52; İbn Mâce, Rüyâ, 4; Ebû Dâvûd, Edeb 88; İbni Mâce, Ta'bir 4; Rüyâ 3; Dârimî, Rüyâ, 5; Mâlik, Rüyâ, 4.

153 Müslim, Rüyâ, 2; İbn Mâce, Rüyâ, 5.

154 Bkz. Buhârî, Ta'bir, 46; İbn Mâce, Rüyâ, 6.

155 Hz Peygamber'in irtihalinden sonra, gördüğü rüyâlar sebebiyle hastalanan sahâbi vardır. Bkz. Bkz. Buhârî, Ta'bir, 46

156 Rüyâların yorumları ve psikolojik hayat üzerindeki etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Aydar, Hidayet, "Kur'ân'da Rüyâlar ve Rüyâların Hayata Yansımaları"

Rüyâların kişinin psikolojik hayatına etkisinden başka dînî hayata üzerinde de etkisi bulunmaktadır. İslam'ın beş vakit namaz¹⁵⁷, kurban kesmek¹⁵⁸, ezan¹⁵⁹, kadir gecesinin vakti¹⁶⁰ gibi bazı prensiplerinin rüyâ ile tesbit edildiği bilinmektedir.¹⁶¹

Bazı tefsirciler de, rüyâların berraklığı ve tamamlanmasına göre **sınıflandırılmasını** teklif ederler. Mesela bunlardan Fahreddin Râzi¹⁶², rüyâlarla ilgili üç sınıftan söz eder. 1) Hz Muhammed'in Hudeybiye'deki rüyâsında Mekke'nin fethini gaipten haber vermesi gibi mesajlardaki ve açıklamalardaki rüyâlar gerçek olur.¹⁶³ 2) Hz İbrahim'in rüyâsı gibi, mesajın tersi yönünde gerçekleşen rüyâlar ki, orada mesaj, oğlunu kurban etmesi şeklinde idi fakat gerçek bir koçun kurban edilmişti.¹⁶⁴ 3) Anlaşılması için yorumlanmaya ihtiyaç hissedilen rüyâlar ki, Yûsuf Sûresindeki dört rüyâ buna örnek olarak gösterilebilir.

IV- Rüyâ ve Hulm Kelimelerinin Farkları

Çalışmamızın giriş kısmında da ifade ettiğimiz gibi **mütেকârib** kelimelerin anlam farklarını gösteren en önemli literatür, Arap Dili'nin zirvesini teşkil eden Kur'ân-ı Kerîm ve hadis metinleri ile Arap Dili'nin zirveye ulaştığı dönemlerdeki nesir ve manzûm metinlerdir. Burada metin öyle şekillendirilmiştir ki, mütেকârib kelimenin dışın-

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V, Sayı: 1, Samsun 2005, s. 51-53; Özarslan, Selim, "İslâmî Kaynaklar Işığında Rüya Konusuna Kelamî Bir Yaklaşım" DİD. cilt 45, sayı 4, Ankara 2009, s. 96-105.

- 157 Bkz. Ateş, **Tefsîr**, V/194; İbn Kesîr, **Tefsîr**, V/5-42; Buhârî, Kitâbu's-Salâh, 1, Bed'u'l-Halk, 6, Menâkibu'l-Ensâr, 42; Müslim, İmân, 74.
- 158 Kevser, 108/2. Bkz. Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXXII/130; Yazır, **Hak Dini**, IX/6196-6201; Cessâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, trs., III/475-476; Buhârî, Edâhî, 7; Müslim, Edâhî, 3.
- 159 Bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, Tah. M. es-Sikâ.Ebyârî-A.Şelebî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1985, II/508-509; Buhârî, Ezân, 1-4; Müslim, Salâh, 1; Tirmizî, Salâh, 139; İbn Mâce, Ezân, 1; Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü Ahmed b. Hanbel**, Çağrı yay., İstanbul 1402/1982, IV/42-43.
- 160 Bkz. Kadr, 97/1-5. Buhârî, İmân, 25, 36; Teheccüd 21; Leyleti'l-Kadr, 1-4, 13; Müslim, Sıyâm 40.
- 161 Rüyâların dînî hayat üzerindeki etkileri hakkında bkz. Aydar, "Kur'ân'da Rüyâlar" s. 53-57.
- 162 Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, XXVİ, 157
- 163 Fetih, 48/27.
- 164 Sâffât, 37/102-105; Bkz. İshak, Firestone Reuven "Isaac" **Encyclopaedia of the Qur'ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden-Boston-Koln 2001 II/561-562; Firestone, Reuven "Ishmael" **Encyclopaedia of the Qur'ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden-Boston-Koln 2001 II/563-564.

da kalan bütün kelimeler ve cümlelerin/pasajın bütün anlamı, öteki mütekâribini yerleştirmeyi imkansız kılar. Öteki mütekârib getirilecek olsa, cümlelerin bütün konteksiyle kastedilen anlamı bozulur. Konteks unsuru, bize tam anlamıyla **farkı** vermez, ama kelimeler arasındaki farkı pratik olarak destekleyen unsurları verir.¹⁶⁵

Furûk kitaplarında kelimeler arasındaki farklar, **el-fark beyne** şeklinde, bazen genel başlıklar halinde, bazen de alt başlıklar halinde verilmektedir.¹⁶⁶ Zerkeşî ve Suyûtî gibi İslam alimleri eserlerinde, “müterâdif sanılan, fakat aralarında farklar bulunan kelimeler” şeklinde attıkları bâb başlıklarında, Kur’ân konteksinde kullanılan bir kısım kelimeler arasındaki farkları vermektedirler.¹⁶⁷ Furuk âlimleri veya müfessirler de, kelimeler arasındaki farkları verirken, iki mütekâribden birinin kullanılmasının, ilgili makamın, o kelimedenden birini gerektirmesinden; o mütekâribin yüklendiği anlamın o makama en uygun olmasından kaynaklandığını sebep olarak zikrederler.¹⁶⁸

186 | db

Furûk kaynaklarında bu unsur, genel itibariyle birinin metin konteksi içinde kullandığı bir yapının, ötekinde olmaması şeklinde ifade edilir. “*Şu kelime, şu anlamda kullanılır, ama öteki kullanılmaz*” veya “*Bunun için şöyle denir, ama öteki için şöyle denemez*” gibi ifadelerle verilir. Kelimenin bazen geçtiği dar konteksteki kullanım biçimi anlamıyla ilgili **ayrıntılar** verirken; bazen de kelimenin bir metinde geçtiği bütün yerlerdeki (bütüncül konteks) kullanım biçimlerinin analizi, bize kelime ile ilgili teferruatı ortaya çıkarır. **Mütekâriblerin** tefsîrinde, müfessirler arasında iki farklı yaklaşım olagelmıştır. İlki, mütekârib kelimelerin müterâdif olduğunu/bir anlama geldiği; diğeri de müterâdif olduğu sanılan kelimeleri mütekârib olarak vafedip aralarındaki **farkları** vermeleridir.¹⁶⁹

Bu hususu, birkaç müfessirin bu kavramları nasıl sunduğunu zikrederek delillendirmiş olalım. Müfessirler terâdüf kavramını ya hiç kullanmamışlar, ya da çok az kullanmışlardır. Mesela Taberî,

165 Bu hususta geniş tahlil için bkz., Kaddûr, Ahmed Muhammed, **Musannefâtü'l-Lahn ve't-Teksîfü'l-Luğavî hatte'l-Karnî'l-Âşiri'l-Hicrî**, Dimeşk 1996, s. 138-141; Ziyâdî, **Terâdüf**, s.232-235.

166 Mesela bkz., Askerî, **Furûk**, s. 41-42.

167 Zerkeşî, **Burhân**, IV/78vd.; Suyûtî, **İtkân**, I/621 vd.

168 Zerkeşî, **Burhân**, II/118vd., IV/78; Bint-i Şâti', Âişe Abdurrahmân, **el-İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilü İbni'l-Ezrak**, Kahire 1984, s. 194, 215, 219-220; Askerî, **Furûk**, s. 15.

169 Bkz. Kara, **Kur'ân Lugatçiliği**, s. 175, 300-301.

Beğavî(ö.516), Zemahşerî(ö.538), Neseî(ö.710) gibi müfessirler kelimeyi hiç kullanmazlar. Buna karşılık Kurtubî(ö.671) bir yerde¹⁷⁰; Beydâvî(ö.685) *ihtibâr ve ibtilâ* kelimeleri için bir yerde¹⁷¹; İbn Kesîr(ö.774), mukaddimesinde tanımıyla beraber bir yerde¹⁷²; Şevkânî(ö.1250) de *makam* ve *müstekarr* kelimeleri için bir yerde¹⁷³ kullanmaktadır.

Araplara göre, bir kelime yakınanlam taşıyorsa, çeşitli maksatlar için biri ötekisi yerine kullanılabilir. Bu durumu Taberî: “*bir harf, ötekinin yerine ancak aralarında mana yakınlığı bulunduğu kullanılabilir; ama manaları farklı ise, Arab’ın kalamında birinin yerine ötekinin kullanıldığı görülmemiştir.*” derken bir başka yerde de, “*Manaları yakın olduğunda, kelimelerin birbiri yerine kullanımını, Arab’ın âdetidir, recâ kelimesinin havf yerine kullanımı gibi...*” demektedir.¹⁷⁴

Dolayısıyla ilk dönemlerde yakınanlamlı kelimeler hususunda titiz ve hassas bir ayırım yapılmamış; çoğunlukla kelimenin farklı nüanslarına dikkat etmek yerine, ortak olduğu anlam açısından bir kullanım yoluna gidilmiştir. Ama yine de bazı mütekârib kelimelerin anlamını ihmal etmemişlerdir. Ancak hicrî V. asra kadar durum böyle seyrederken, Rağîb el-İsfehânî, *Tefsîr*’inde ve *Müfredât*’ında her âyeti tefsîr ederken mütekâriblere yer vermiş ve farklarını zikrederek bir ilki başarmıştır. *Müfredât*’ının mukaddimesinde, mütekâribler arasında gizli **farklar** olduğunu; bazı insanların Kur’ân-ı Kerîm’de geçen **reybi şekk** ile, **hamdi** de **şükür** ile tefsîr ettiklerinde anlamı tam ifade ettiklerini zannettiklerini söylemektedir. Rağîbdan sonra da, tefsîrde rivâyet yönü ağır basan tefsîrler, Taberî tavrını devam ettirirken, dirâyet yönü ağır basan tefsîrlerde, terâdüf ve furûk olgusuna yönelik tartışmaların ve gelişmelerin olduğu görülmektedir.¹⁷⁵

Konumuzun bu noktasında çalışmamıza esas aldığımız iki mütekârib kelime olan ‘rüyâ’ ve ‘hulm’ kelimeleri için, furûk kaynaklarındaki verilen farkların, Kur’ân ve hadiste nasıl kullanıldığı üzerinde durulacaktır. Daha sonra da genel bir değerlendirmeyle bu

170 Kurtubî, **Câmi**, IX/169.

171 Beydâvî, **Envâru’t-Tenzîl**, I/394.

172 İbn Kesîr, **Tefsîr**, I/20.

173 Şevkânî, **Feth**, IV/125.

174 Taberî, **Câmi’u’l-Beyan**, II/460, VI/91, XXV/138.

175 Kara, **Kur’ân Lugatçiliği**, s.303-304.

iki kelimenin anlamları arasında ne gibi benzerlikler/farklar olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnette kullanılan, rüyâ ve hulm kelimeleri arasında elbette farklar bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de melikin rüyâsı karşısında kahinler: “Hayır! Bu senin gördüğün rüyâ değil, aksine karmaşık kötü düşleridir, biz bunların te'vilini bilmiyoruz”¹⁷⁶ / قَالَوْا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالِيَيْنَ / “Melik kahinlere rüyâsının ta'birini sordu. Onlar da hakikati olmayan, yalancı rüyâlardır (أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ) dediler. Buradaki dığs, “yaşı kuru-su birbirine karışmış çeşitli bitkilerden meydana gelen ot demetleri” demektir ve karışık rüyâlar buna benzetilmiştir. Ahlam da, hulm'ün çoğuludur *yalan ve hakikati, te'vili olmayan, karmaşık*” demektir.¹⁷⁷ İbn Kesir de bu noktada “(أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ).senin rüyân te'vilini bilmediği-miz karışık, doğru olmayan rüyâdır” demektedir.¹⁷⁸ Buna göre ahlâm, uyku halinde görülen ve fakat dış dünyada herhangi bir hakikate işaret etmeyen, dış dünyadaki olayların etkisiyle görülmüş rüyâlardır ancak, hiçbir gerçeğe işaret etmezler bu sebeple bunların yorumu yaktır.

188 | db

Allah Teâlâ: إِذْ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلاً وَلَوْ أَرَأَيْتَهُمْ كَثِيْرًا لَفَسَّخْتُمْ وَلَقَدْ نَزَّغْنَاهُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ / *Allâh, sana onları uykunda az gösteriyordu. Eğer sana onları çok gösterseydi, çekinirdiniz ve (savaş) iş(in)de çekişirdiniz. Fakat Allâh, (sizi bundan) kurtardı. Doğrusu O, göğüslerin özünü bilir.*¹⁷⁹ buyurmaktadır. Bu âyet hakkında İbn Kesîr, Mücâhid'den naklen: “Allah onları sana az gösterdi, bunu Nebi (sav) ve ashabına haber verdi, böylece onların gönlünü takviye etti.”¹⁸⁰ demektedir.

Görüldüğü gibi bu iki âyet arasında farklar vardır. **Rüya, hulm**'ün zıddına karışık değildir ve yorumlanabilir, ta'bir etmek mümkündür. Hakikati olmayan, yorumlanamayan yalancı rüyâlar ise, çoğunlukla şeytanın insanla oynamasından kaynaklanır. Şeytan insanoğluna gündelik hayatta tuzak kurduğu gibi, rüyâsında da tuzak kurar onunla oynar, onu üzer. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de: “*Gizli konuşma(fiskos) Şeytandır. (Şeytan insanları bu yola iletir*

176 Yûsuf, 12/44.

177 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'hlm' mad. IX/979; Isfehânî, **Müfredât**, s.129; Taberî, **Câmi'u'l-Beyan**, XVI/118.178 İbn Kesîr, **Tefsîr**, II/480.

179 Enfâl, 8/43.

180 İbn Kesîr, **Tefsîr**, II/3.

ki) inananlar üzölsünler. Oysa o, Allâh'ın izni olmadıkça mü'minlere hiçbir zarar veremez. Mü'minler Allâh'a dayansınlar.”¹⁸¹ şeklinde ifade edilir. Bu âyette bildirildiği gibi, şeytan insanı üzer ve uykuda ona hoşlanmayacağı şeyleri gösterir.

Rüya ve Hulm kelimeleri hadislerde de farklı kullanımla verilmektedir. Hz Peygamber: “Sadık rüyâ Allah'tan, hulm şeytandır”, “Sizden birisi hoşuna gidecek, salih bir rüyâ görürse o Allah'tan bir müjdedir; Allah'a hamd etsin ve onu anlatsın. Kim de rüyâsında hoşlanmadığı bir şey görürse, onu başkalarına anlatmasın ve şerrinden Allah'a sığınsın, ona zarar veremez”¹⁸² buyurmuştur. Bir başka hadisinde de: “Sizden biriniz hoşlanmadığı bir rüyâ görünce, sol tarafına tükürsün; şeytanın şerrinden de Allah'a sığınsın; yattığı tarafından da öbür yanına dönsün”¹⁸³ buyurmuştur.

Hadislerde de ifade edildiği gibi, kaynaklarımızda rüyâlar farklı şekillerde sınıflandırılmakla beraber; genel olarak iki türlü rüyânın bulunduğu ifade edilmektedir: Bunlardan **birincisi**, kaynağı ilâhî olan ikaz ve işaretler olup, doğru ve gerçek rüyâlar diye de tanımlanan **Sâdık/salih rüyâlar**dır. Peygamberlerin rüyâlarının vahiy olduğunu, uyanırken aldıkları vahiyden farkının olmadığını söyleyerek¹⁸⁴, bunların peygamberliğin kırk altı cüzünden biri olduğunu haber vermişlerdir.¹⁸⁵ Doğru ve görüldüğü gibi çıkan bu rüyâlara ‘rüyâ-ı sâliha’ da denilir. Peygamberlerin ve onlara uyan salih mü'minlerin gördükleri rüyâlar bu türdür. Yûsuf (a.s)'ın gördüğü rüyâ gibi.¹⁸⁶ Mümin olmayanlar da bu tür rüyâları görebilirler. Firavunun yedi zayıf ineğin yedi semiz ineği, yedi cılız başağın da yedi olgun başağı yuttuğunu gördüğü rüyâsıyla, Hz. Yûsuf'un hapisanede iken iki mahpusun gördüğü rüyâlar da bu tür rüyâlardır.¹⁸⁷

181 Mücâdele, 58/10.

182 Buhârî, Ta'bîr 26

183 Müslim, Rüyâ 5. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Edeb 88; İbni Mâce, Ta'bîr 4.

184 Bkz. Zemahşerî, **Keşşâf**, IV/51; Kurtubî, **Câmi'**, XVI/290; İbn Kesîr, **Bidâye**, I/157; Yazır, **Hak Dîni**, VI/4062.

185 Buhârî, Ta'bîr 2-4, 26; Müslim, Rüyâ 6. Tirmizî, Birr 66; Rüyâ 1.; İbni Mâce, Rüyâ 9. Ebû Dâvûd, Edeb 8; Demirci, Muhsin, **Vahiy Gerçeği**, İFAV Yay., İstanbul 1996, s. 180-182.

186 Yûsuf, 12/4.

187 Yûsuf sûresi 43. Rüyâ çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hatipoğlu, Haydar, **Sünen-i İbn Mâce Terceme ve Şerhi**, Kahraman Yay., İstanbul 1983, X/89-90.

Salih/sadık rüyânın zıddı, Kur'ân tabiriyle "**edğasü ahlâm**-karışık düş"¹⁸⁸ denilen rüyâlar da **ikinci kısmı** teşkil eder. Bunlar insan ruhunun gizli bir dış tesirden etkilenmesi neticesinde meydana gelen korkma ve sapmalar olup yalancı bir çağrışım ve hayalî bir olaydır. Şeytanın uyuyan kimseyle oynamasından, kişinin arzu ettiği veya etmediği bir şeyi çok konuşmasından veya arzulamasından kaynaklanan rüyâlardır. Bu rüyâlara itibar edilmez. Hz. Peygamber yukarıda da ifade edildiği gibi, bu tür rüyâların şeytandan kaynaklandığını¹⁸⁹ haber vermiştir.

Görüldüğü gibi hadis metinleri de 'rüyâ' ve 'hulm' kelimesi arasında **farkları** vermektedir. Hadislerin değişik rivâyetlerinde, rüyânın önemine ve büyüklüğüne işaret edilmektedir. Çünkü rüyâ nübüvvetten bir parçadır ve Allah'tan vahiydir. Kim rüyâ hakkında yalan söylerse Allah hakkında yalan söylemiş gibidir ve kıyamette cezasını çekecektir.¹⁹⁰ Ayrıca **rüyâ** kelimesi *sâliha* ve *hubb* kelimeleri ile vasıflandırılırken; **hulm** kelimesi, *ikrâh/hoşa gitmemek*, *havf/korku*, *havf-izcâ/korkutan/rahatsız eden* ifadeleriyle zikredilmektedir. Kul için müjde ihtiva eden, yahut ona isabet edecek bir şeyi ikaz veya korkutma ile ilgili rüyâlar Allah'tan bir lütuftur. Ancak hulm, karışık, hakikati olmayan, korku, hüzn gibi insanı üzen düşlerdir. Ayrıca ilk zikredilen hadiste **rüyâ** Allah ile, **hulm** şeytan ile ilişkilendirilerek aralarındaki fark¹⁹¹ ortaya konulmuştur.

Görüldüğü gibi rüyâda hayr yönü ağır basmakta iken, hulm de bunun zıddıdır. Rüyâ ve hulm kelimeleri arasındaki bu nüanslar için müfessir Kâsimî: "*Şâri'in hakla batılın arasını ayırmak için isimlendirdiği istilahlardandır. Sanki Şâri' Allah'tan olanla şeytandan olanı aynı isimle isimlendirmeyi kerih görmüştür*" demektedir.¹⁹²

Salih/sadık rüyâ, Allah'tandır, hamd edilmeli, anlatılmalı, ancak akıllı, ilim, hikmet ve doğru görüş sahibi kimselere anlatılmalıdır. Bu sebeple Ebûbekir İbn A'râbî, rüyâyı ilim ehli, doğru görüş sahibi kimselere anlatmakla alakalı olarak: "Alim kimse, rüyâyı mümkün olduğunca hayr üzere te'vil eder. Doğru görüşlü kimse de, rüyâyı gören kimseyi, ona fayda verecek olan hususa yönlendirir.

188 Yûsuf, 12/44.

189 Buhârî, Ta'bir, 3

190 İbn Arâbî, **Ru'yâ** s. 6.

191 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 'hlm' mad. IX/979; İbn Arâbî, **Ru'yâ**, s. 6-7; Arînî, Ahmed b. Süleyman, **er-Rüya ve'l-Ahlâm fi Sünneti Hâdi'l-Enâm**, Riyad 1417, s. 13-14; Kara, **Kur'ân Lugatçiliği**, s. 179.

192 Kâsimî, **Mehâsinü't-Te'vil**, IX/3546; Arînî, **er-Rüya ve'l-Ahlâm**, s. 13.

Hayr olduğunu bilirse söyler, bilemez veya şüphe ederse susar”¹⁹³ demektir. Hulm’e gelince, öncelikle şerrinden ve şeytandan Allah’a sığınmalı, sol tarafına tükürülmeli, zarar vermeyeceğine inanılmalı, başkasına anlatılmamalı, yan tarafına dönülmeli, kalkıp namaz kılınmalı, âyete’l-kürsî okunmalıdır.¹⁹⁴

Rüyâ kelimelerinin geçtiği âyetler, hepsi de peygamber olan ve nübüvvetin bir cüzü olan sâdık rüyânın esas muhatapları Hz. Peygamber, Hz. İbrâhîm ve Hz. Yûsuf’la ilişkilidir. Âyetleri ciddî bir incelemeye tâbî tuttuğumuz zaman, Yûsuf (as), rüyâsını anlatırken, (*rüyâmda gördüm*/إِنِّي رَأَيْتُ) ifadesini kullanırken, bir sonraki âyette Yâ’kûb (as) (*rüyânı kardeşlerine anlatma*/لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ) ibaresiyle yine aynı kökten (رَأَى) ifadeyle cevaplamıştır. Hatta rüyânın te’vîlinin ortaya çıktığını ifâde eden âyette de (*rüyânın ta’bîri budur*/هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ) yine aynı kelime kullanılmıştır.

Ama melîkin gördüğü rüyâyı (*rüyâda gördüm* /إِنِّي أَرَى) ‘rüyâ’ kelimesiyle verip, ta’bircilerin ‘ta’bir’ etmelerini istemesinde aynı kelimeyi kullanmış (*rüyâ ta’bîr ediyorsanız, hadi benim rüyâmı ta’bîr edin* / أَفْتُونِي فِي رُؤْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبِرُونَ) iken, ta’bircilerin cevabında, Ya’kûb (as)’un cevabının aksine, ‘rüyâ’ kelimesi yerine ‘hulm’ kelimesi yer almıştır. *Hayır! Bu senin gördüğün rüyâ değil, aksine karmaşık kötü düşleridir, biz bunların te’vîlini bilmiyoruz* / قَالُوا أَصْغَاتُ أَحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ / بِعَالَمِينَ Dikkat edilirse, Hz. Yûsuf, “rüyâ gördüm” ifadesine karşılık Hz. Ya’kûb ona “*rüyânı anlatma*” demiş iken, melîk gördüğünü ‘rüyâ’ ile ifadelendirmiş, ta’birciler ise bunu ‘ahlâm’ ile ifadelendirmişlerdir.¹⁹⁵

Hiz. İbrahim’e oğlunu kesmesinin emredildiği, يَا فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ بَنِي إِبْرَاهِيمَ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ “Çocuk, babasıyla beraber iş güç tutacak yaşa gelince babası ona, “Yavrucuğum, dedi, rüyâmda seni kurban ettiğimi gördüm; düşün bakalım görüşün ne olacak.” Dedi ki: “Babacığım! Sana emredileni

193 İbn Hacer, Ahmed b. Ali Askalânî, **Fethu’l-Bârî**, tah.: M.F. Abdülbaki-Muhibbuddîn Hatib, Beyrut 1993, XXII/329.

194 Rüyâ ve hulm arasında zikredilen bu farklar hakkında detaylı bilgi için bkz., Avdî, Üsâme Muhammed, **Ahkâmü Tefsîri’r-Rü’yâ ve’l-Ahlâm fi’l-Kur’ân-ı Kerîm ve’s-Sünneti’l-Mutahhara**, Kahire 1410/1990, s. 11-20; Arfînî, **er-Rüya ve’l-Ahlâm** s. 13-15.

195 Bint-i Şâtî, **İ’câzü’l-Beyânî** s. 215.

Birkaç âyet sonra ise, *قَدْ صَدَقْتَ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِك نُجْرِي الْمُحْسِنِينَ / Tamam, rüyânı gerçekleştirmiş oldun.*” İşte iyileri biz böyle ödüllendiririz.”¹⁹⁷ bu olay için ‘rüyâ’ kelimesi kullanılmıştır. Bu kullanımdan anlaşılıyor ki aynı olayı anlatmak üzere kullanılan ‘menâm’ ve ‘ru’yâ’ kelimeleriyle aynı şey kastedilmiştir.

Bu iki kelimenin farklarını ifade derken Aîşe Abdurrahman bt. Şati, acaba Kur’ân’ın indirilmeye başladığı dönemde Arap’lar, bir sûrenin benzerini getirmeleri şeklindeki meydan okumasına kadar, iki lafızdan birisini diğerinin yerine kullanıyorlar mıydı? Mesela “eğer biliyorsanız benim şu hulm’ümü yorumlayın” diyorlar mıydı? dedikten sonra, Araplar, selika ve fitrat olarak bunu yapmazlar yani, rüyâ yerine hulm kelimesini kullanmazlardı diyerek, **rüyâ** kelimesinin müfred olarak zikredilmesinin açıklığa ve saflığa, **hulm** kelimesinin çoğul olarak kullanılmasının ise karışıklığa ve karmaşıklığa delâlet ettiğini bildirmektedir.¹⁹⁸

192 | db

Yûsuf (as)’ın rüyâsı, Hz Peygamber’in Hudeybiye’de gördüğü rüyâ ve Hz İbrahim’in İsmâîl’i kurban rüyâsının geçtiği âyetlerin konteksi, “قَدْ صَدَقْتَ الرُّؤْيَا” “قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا” şeklinde *sıdk ve hak* kelimeleri kullanılarak rüyâ kelimesinin iç dinamikleri ortaya konulmaktadır.

Kur’ân’ın **ahlam** kelimesini kullandığı üç yerde, cümlelerin siyakına bakıldığı zaman, أَضْعَاثُ / hevâcis, mehûşe ve karışıklık vardır. Rağib Isfehânî’nin ifadesi ile **ahlâm** kelimesi teşbîh yoluyla *hakikatları ortaya çıkarılmayan karmaşık rüyâ demeti* anlamına gelmektedir. Kelime bu üç yerde de, karışıklığa ve tehvişe delalet ettiği için çoğul formu ile gelmiştir.¹⁹⁹

“Hayır, bu anlatılanlar, onun gördüğü karmaşık rüyâlardan başkası değildir”²⁰⁰ âyetinde görüldüğü gibi müşriklerin tartışmasında ‘hulm’ ‘rüyâ’ kelimesinin yerine kullanılmamıştır.

196 Sâffât, 37/102.

197 Sâffât, 37/105.

198 Bint-i Şâti’, **İ’câzü’l-Beyânî**, s. 215-217.199 Rağib, **Müfredât**, s. 440.

200 Enbiyâ, 21/5.

Kur'ân'da hepsi de sadık rüyâ anlamında yedi yerde geçen **rüyâ** kelimesi, bütün bu geçtiği yerlerde *normal, saf, te'vîl edilebi-* *len, temyiz, açıklık ve safiyete delâlet* için **müfred** olarak kullanılmıştır. Bu yedi yerden beşinde²⁰¹ kelime, peygamberler için kullanılır ve buralarda vahye yakın olan doğru ilham için kullanılır. Diğer iki yerde de²⁰² kavmi, vehimler ve karışık rüyâlar olarak görse de Melik'in rüyâsı ile ilgilidir.²⁰³ **Hulmün** ise, *karmaşık, girift, te'vîl edilemeyen, yalan, bâtil rüyâlar* için kullanıldığı ayırımını, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis metinlerinin konteksleri desteklemektedir.

İbn Haldûn da, hakikat açısından rüyâ ve hulm arasındaki farkı, "sâlih rüyâ da, yalancı edğâsü ahlâm da, uyku halinde hayaldeki suretlerden ibarettir. Fakat bu hayaller müdrîk rûhu aklî makamında olursa rüyâ; ancak bu suretler uyanıklık halindekiyi çağrıştıran hayaldeki suretlerden alınırsa hulmdür" şeklinde ifade etmektedir.²⁰⁴

Sonuç

Bir metni doğru ve sağlıklı bir tarzda anlayabilmek ve yorumlayabilmek için, ciddi bir şekilde etimolojik, filolojik, lengüistik, semantik, hermenötik bir tahlile ve metin analizine tabi tutmak yöntem açısından önemli bir gerekliliktir. Her dilde olduğu gibi Kur'ân'ın indiği Arap dilinde de bir nesne ya da olguyu farklı bağlam ve boyutlarda, değişik şekillerde tanımlamak ve adlandırmak dilin doğası gereğidir. Bu metin Kur'ân olduğunda, onun doğru ve sağlıklı bir biçimde anlaşılması, tefsir edilmesi, yorumlanması, kullanıldığı kelime ve kavram örgüsünün hakiki anlam alanlarının bilinmesine bağlıdır. Yani Kur'ânî kavramlar, yine Kur'ân'dan elde edilecek bilgilerle anlaşılmalı olacaktır.

'Semantik alandan' istifadeyle, 'siyak-sibak ilişkisine' müracaat edip 'konulu tefsir metodu' ile kavramları özümseyen, onları yerli yerince yorumlayıp tefsir eden bir araştırmacı, âyet ve sûrelerdeki murad-ı ilâhîyi anlamada daha rahat olacaktır. En azından ona uygun ve en yakın manayı tespit edecektir. Buna rağmen oluşabilecek

201 Bu beş yer: Sâffât, 37/104-105'te İbrahim (as)'ın rüyâsı; Yûsuf, 12/5'te Yûsuf (as)'ın çocukken babasına gördüğünü söylediği rüyâsı; Yûsuf, 12/100 de, gördüğü rüyânın tahakkuk etmesi; Hz Muhammed'in miracı İsra, 17/60 ve fetih Fetih, 48/27 hakkındaki rüyâsıdır.

202 Yûsuf, 12/43, 44.

203 Bint-i Şâti', **İ'câzü'l-Beyânî**, s. 216.

204 İbn Haldûn, Abdurrahman, Ebû Zeyd, **Mukaddimetü İbn Haldûn**, Tah. Halil Şehate, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1988, s. 477.

farklılıkların, Kur'ân'a mahsus zenginlikler olduğu da bilinen bir husustur. Çünkü kavramlar yapısı itibariyle oldukça kapsamlı kelimelerdir. Bu itibarla Kur'ân'ın zamana meydan okuyan taraflarının da çoğunlukla kavramlarla örgülü âyetler olduğunu görürüz. Kesin ve net bir şekilde adlandıramayıp belli formlara indirgeyemediğimiz kavramlar bile, bir ağırlık ve zorluk değil; her devirde zamanı ve hayatı kendisiyle anlamlandırabileceğimiz bir nimettir. Ayrıca kavramlar, Rabbimizin, dünya hayatında bizi düşünmeye sevk eden, çok sesliliğe alıştıran; farklı mizaç, karakterdeki insanları aynı potada eritip onları inşâ eden, kelimeler manzumesidir. Önemli olan; bu kitabın doğrultusunda bir niyet ve sonra da usûlünce gayrettir.

İnsana doğuştan verilen fitrî hasletlerden birisi olan “rüyâ”, Kur'ân'ın anlam örgüsü içinde, önemli bir unsur olarak yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, ‘rüyâ’ ve ‘hulm’ kelimelerini aynı anlamda kullanmamıştır. Bu anlamda “rüyâ” kavramının da, birden çok şekilde kullanımı ve isimlendirilmesi vardır. Kavram, aynı anlamı ifade eden başka müterâdif isimlerle de örtüşmektedir. Ancak, müterâdif olarak görülen bu isimler, bir noktada aynı anlamı ifade etse de, bir başka açıdan kendine özgü farklı anlamları da bünyesinde barındırmaktadır.

194 | db

Kur'ân'da rüyâ kelimesi, bütün geçtiği yerlerin beşinde *normal, saf, te'vîl edilebilen, temyiz, açıklık ve safiyete delâlet* için müfred olarak kullanılırken; Hulm kelimesinde ise, *karmaşık, girift, te'vîl edilemeyen, yalan, bâtil rüyâlar* için kullanıldığı ayrımını, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis metinlerinin bağlamlarından anlamaktayız. Öyleyse Kur'ân'ın kapalı kalan kelimelerini tefsir ederken, kelimeler arasındaki nüansları dikkate almak, insana daha farklı ufuklar açabilmekte ve ilâhi kelâmı anlamada, daha esnek düşünmeye sevk etmektedir.

Kur'ânda, farklı kelimelerle Hz. İbrahim, Hz. Yûsuf ve Hz. Muhammed'in gördükleri rüyâlardan bahsedilmiştir. Ayrıca peygamberlerin dışındaki bazı zatların da rüyâlarına değinilmiş; bu rüyâların yansıyış biçimlerini anlatılmıştır. Hz. Peygamber de pek çok sözünde rüyâların önemine işaret etmiş; kötü rüyâların zararlarından korunmanın yöntemlerini öğretmiştir. Rüyalar aynı zamanda, dînî hayatın belirlenmesi üzerinde de oldukça etkili olmuşlardır. Başta namaz ve ezan olmak üzere, İslam dininde oldukça büyük önem arz eden bazı ibadetler, ya doğrudan rüyâyla sabit olmuşlar; ya da şekillenmelerinde rüyâların büyük etkisi olmuştur. Bütün

bunlar bize, rüyâların İslam dininde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm.

Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü Ahmed b. Hanbel**, Çağrı yay., İstanbul 1402/1982.

Aksan, Doğan, **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi** (Ana Çizgileriyle), AÜDTCF., Ankara 1971.

Alexander, Scott C. “*Trust And Patience*”, **Encyclopaedia of the Qur'ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.

Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Mahmud, **Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'ul-Mesânî**, Dâru İhyâi't-Tûras, Beyrut tsz.

Arînî, Ahmed b. Süleyman, **er-Rüya ve'l-Ahlâm fi Sünneti Hâdi'l-Enâm**, Riyad 1417.

Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah, **el-Furûk fi'l-Luğa**, Beyrut, 1991.

Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kurayb, **Kitâbü'l-İbîl**, ed.: August Haffner, el-Kenzü'l-Luğavî fi'l-Lisâni'l-Arabî içinde, Kahire 1905.

Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1991.

Avdî, Üsâme Muhammed, **Ahkâmü Tefsîri'r-Rü'yâ ve'l-Ahlâm fi'l-Kur'ân-ı Kerîm ve's-Sünneti'l-Mutahhara**, Kahire 1410/1990.

Aydar, Hidayet, “*Kur'ân'da Rüyâlar ve Rüyâların Hayata Yansımaları*” Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V, Sayı: 1, Samsun 2005.

Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Dersââdet, İstanbul tsz.

Bint-i Şâti', Âişe Abdurrahmân, **el-İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilü İbni'l-Ezrak**, Kahire 1984.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, **Sahîhi Buhârî**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992.

Cebeci, Lütfullah, “*Tefsirde Yeni Yöntem Arayışları ve Klasik Tefsir Metodu*” Tarih-ten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü, Ankara 2009.

Cessâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, trs.

Cevherî, İsmail **Sihah Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye**, Kâhire 1982.

Claude, Gilliot “*Exegesis Of The Qur'an: Classical And Medieval*” **Encyclopaedia of the Qur'ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.

Çelebi, İlyas, “*Rüyâ*”, DİA, İstanbul 2008.

Çoruh, Hakkı Şinasi, **Rüya Dünyamız**, İstanbul 1968.

Dalkılıç, Mehmet, **İslam Mezheplerinde Ruh**, İz Yay., İstanbul 2004.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah, **Sünenü'd-Dârimî**, Tah. Mustafa Deybü'l-Buğa, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1414/1996.

Demir, Şehmus-Yılmaz, Hasan, “*Kur'anî Konu, Kavram ve Sûre Tefsirine Metodik Bir Yaklaşım*”, EKEV Akademi Dergisi, sayı 14, Erzurum 2003.

- Demirci, Muhsin, **Vahiy Gerçeği**, İFAV Yay., İstanbul 1996.
- Doğan, D.Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, Vadi Yay., Ankara 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, **Sünenü Ebî Dâvûd**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992.
- Ebû Zeyd, Nasr Hamid, **İlahî Hitabın Tabiatı**(Metin Anlayışımız ve Kur'ân İlimleri Üzerine)-Mefhûmu'n-Nâs- çev., M.Emin Maşalı, Kitabiyat, Ankara 2001.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, **el-Külliyât**, tah., Adnân Dervîş-Muhammed Mısıri, Beyrut, 1993.
- Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Dâru'l- Fikr, Beyrût 1414/1994.
- Ece, Hüseyin K., **İslam'ın Temel Kavramları**, Beyan Yay., İstanbul 2000.
- Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'ân**, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.
- Firestone, Reuven "*İshmael*" **Encyclopaedia of the Qur'ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.
- Gordon D. Newby, "*ru'ya: vision*", **A Concise Encyclopedia of İslam**, Oxford, England 2002.
- Hamidullah, Muhammed, **İslam Peygamberi**, Çev. Salih Tuğ, İrfan yay., İstanbul 1980.
- Hatipoğlu, Haydar, **Sünen-i İbn Mâce Terceme ve Şerhi**, Kahraman Yayınları, İstanbul 1983.
- Hawing G.R; "*Oaths*", **Encyclopaedia of the Qur'ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.
- Heyet, **Türkçe Sözlük**, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- İsfehânî, Rağîb Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, **Mecma'ul-Belâğa**, tah.: Ömer Abdurrahman Sârîsî, Amman 1987.
- _____, **Mukaddimetü Câmîu't-Tefâsîr**, tah., Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt, 1984.
- _____, **Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân**, Kahraman Yay., İstanbul 1986.
- _____, **Tefsîr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr., 212, vr. 1b.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, **Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Tunus 1984.
- İbn Arâbî, Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn, **er-Ru'yâ ve'l-Mübeşşirât**, ysz., tsz.
- İbn Enbârî, Muhammed b. Kâsım, **el-Ezdâd fi'l-Luğa**, tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kuveyt, 1960.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Askalânî, **Fethu'l-Bârî**, tah.: M.F. Abdülbaki-Muhibbüddîn Hatib, Beyrut 1993.
- İbn Haldun, Abdurrahmân Ebû Zeyd, **Mukaddime**, Haz. Süleyman.Uludağ, Dergah yay., İstanbul 1982.
- _____, **Mukaddimetü İbn Haldûn**, Thk. Halil Şehate, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1988.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, Tah. M. es-Sîkâ.Ebyârî-A.Şelebî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1985.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail **el-Bidâye ve'n- Nihâye**, Mektebetu'l-Maârif, Beyrût trs.
- _____, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Thk: Mustafa Seyyid Muhammed, Muhammed Seyyid Reşad, Kahire 1421/2000.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, **Sünenü İbn Mâce**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992.

- İshak, Firestone Reuven “isaac” **Encyclopaedia of the Qur’ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.
- İzutsu, Toshihiko, **Kur’ân’da Allah ve İnsan**, trc. Süleyman Ateş, Ankara 1975.
- Kaddûr, Ahmed Muhammed, **Musannefâtü'l-Lahn ve't-Teksîfü'l-Luğavî hatte'l-Karnî'l-Âşîrî'l-Hicrî**, Dimeşk 1996.
- Kara, Necati, “Sunuş Konuşması”, **Kur’ân ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sem-pozyumu**, Van 2001.
- Kara, Ömer, **Kur’an Lugatçiliği ve Tefsir’de Yakınanlamlılık ve Nüans (Râğîb el-İsfehâni Örneği)**, Ahenk Yayınları, Van, 2007.
- Karagöz, İsmail, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kavramların Önemi ve İnsanı Anlatan Kur’ân’ın Temel Kavramları”, **DİD**. c. 31 sy. 3, Ankara 1995.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, **Mehâsinü't-Te’vîl**, tah.: M. Fuad Abdülbâki, ysz. 1857/1376.
- Kılıç, Hulûsi, “Furûk” **DİA**, İstanbul 1996.
- Kırca, Celal, **İlimler ve Yorumlar Açısından Kurân’a Yönelişler**, Tuğra Neşriyat, İstanbul tsz.
- Kinberg, Leah “Dreams and Sleep”, **Encyclopaedia of the Qur’ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.
- Kitabı Mukaddes**, Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1987.
- Komasyon, **Kur’ân Yolu**, DİBY. Ankara 2008.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, **el-Câmi’ li Ahkâmi'l-Kur’ân**, Dâru İhyâi’t-Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1405/1985.
- Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yay., İstanbul 1997.
- Müslim, Müslim b. Haccac, **Sahîhu Müslim**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, **Sünenü Nesâî**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed, **Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl**, Kahraman Yay. İstanbul 1984.
- Özarslan, Selim, “İslâmî Kaynaklar Işığında Rüya Konusuna Kelamî Bir Yaklaşım” **DİD**. cilt 45, sayı 4, Ankara 2009.
- Peterson, Daniel, “Good News”, **Encyclopaedia of the Qur’ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.
- Râzî, Fahrüddin, **Tefsîr-i Kebîr ve Mefâtihu'l-Gayb**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1410/1990.
- Reşid Rıza, Muhammed, **el-Menâr**, Kahire 1947/1366.
- Rippin, Andrew, “Devil”, **Encyclopaedia of the Qur’ân**, General Editor, Jane Dammen McAuliffe, Volume One, Brill, Leiden–Boston–Koln 2001.
- Soysaldı, H. Mehmet, **İnançla İlgili Temel Kavramlar**, Çağlayan Yay., İzmir 1997.
- Suyûtî, Celâleddîn, **Dürü'l-Mensûr**, Beyrut 1993.
- _____, **el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve Envâihâ**, ys., ts.
- Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ, **el-Muvâfâkât li Usûli's-Şerî'a**, tah.: Abdullah Draz, Beyrut, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, **Fethu'l-Kadîr**, Beyrut, trs.,
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, **Târîhu'l-Umeme ve'l-Mulûk**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1407.

- _____, **Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1988.
- Tirmîzî, Muhammed b. İsa, **Sünenü Tirmîzî**, Çağrı Yay. İstanbul 1413/1992.
- Türek, İbrahim, **Rüyalar**, İstanbul 1965.
- Ünver, Mustafa, "*Kur'ânî Siyakın Metinsel Boyutları Üzerine Yeni Bir Öneri*", OMÜİFD., sy., 8, Samsun 1996.
- Watt, W. Montgomery, **Kur'ân'a Giriş**, çev., Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dîni Kuran Dili**, Eser Neşriyat, ysz. tsz.
- Yılmaz, Hasan, "*Kur'ân'ı Anlamada Odak Kavramların Bilinmesinin Önemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme*", AÜİFD., sayı 22, Erzurum 2004.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl**, ysz, 1966/1385.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazim, **Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut 1943.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed, **el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân**, tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl, Beyrut, 1391.
- Ziyâdî, Hakîm Mâlik, **et-Terâdüf fî'l-Luğa**, Bağdad 1970

